

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 101, 2008

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 101, 2008

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА НА ОПОЗИЦИОННИЯ СТАТУС. ПРОГРЕСИВНОЛИБЕРАЛНАТА ПАРТИЯ (1903–1911)

СВЕТОСЛАВ ЖИВКОВ

*Svetoslav Zhivkov. THE CHALLENGES OF OPPOSITIONAL STATUS.
PROGRESSIVE LIBERAL PARTY (1903–1911)*

In May 1903 the Bulgarian prime minister Stoyan Danev gave his resignation and the Progressive Liberal Party (PLP) handed over the power. In the next eight years the “tsankovists” were in opposition to the governments of the People Liberal Party (1903–1908) and the Democratic Party (1908–1911). The fall from power reflected unfavourably on the party organization of PLP. Many fellows abandoned the party. The party activity declined. Some revival came in 1905. The second congress was held in 1907. The PLP participated in the general parliamentary elections in 1903 and 1908, but won only six (resp. two) seats in the National Assembly.

Successful organizational reforms was made in 1908, when the party statutes were changed. In 1909–1910 the PLP consolidated and won another seat at the partial elections (1909).

The PLP held aggressive behavior to the governments of the People’s Liberal Party. The progressive liberals attacked their foreign policy, legislation, repressions, foreign loans. The attitude of the PLP to the government of the Democratic Party was more moderate. The tsankovists criticized the measures of the cabinet at diplomatic negotiations aiming recognition of the Bulgarian independence.

In this period (1903–1911) PLP declared that it stands out of consolidation of the parties in Bulgaria. Progressive liberals joined in oppositional coalitions like “The United Opposition” (1903) and “The Patriotic Bloc” (1907). The PLP kept close relations with the People’s Party. Both parties had similar programs to the foreign policy – the ultra-russophilism. At March 1911 the PLP returned to power. Tsar Ferdinand appointed new cabinet with members from the Progressive Liberal Party and People’s Party.

Управлението на страната на различни равнища (национално, регионално, местно) е главна цел за политическите партии във всяко модерно общество. На власт партиите получават възможност да материализират политическите си проекти, а и да задоволят властовите амбиции на своите членове. Властта обаче винаги се експлоатира от една партия или коалиция, независимо дали те достигат до нея парламентарно (посредством избори) или непарламентарно (чрез преврат или легитимна непарламентарна промяна). При конструирането на кабинет повечето формации остават „извън борда“ и не получават достъп до управлението. Погледнато от тази гледна точка, политическите партии прекарват повече време в опозиция, отколкото на власт.

Престоят в опозиция влияе разнопосочно на функционирането на партиите. Дистанцирането от властовите ресурси често довежда до преосмисляне, преформулиране и обновяване на политическите платформи и партийните устави, промени в партийната стратегия, смяна в лидерството, кадрови размествания. Редица политици и изследователи отбелязват, че напускането на властта има оздравителен ефект за организациите. От друга страна обаче, продължителният престой в опозиция стимулира отлива на членска маса, изолира партията от светлините на прожекторите, в някои случаи води и до маргинализация на формацията. Настоящата работа има за цел да представи Прогресивнолибералната партия (ПЛП) в България в битността ѝ на опозиционна формация в периода 1903–1911 г.¹ Хронологическият обхват съвпада с управленията на Народнолибералната партия (НЛП) (1903–1908) и Демократическата партия (ДП) (1908–1911).

1. ПРОГРЕСИВНОЛИБЕРАЛИТЕ ПРИ „ВТОРИЯ СТАМБОЛОВИСТКИ РЕЖИМ“ (1903–1908)

На 2 май 1903 г. д-р Стоян Данев подава оставката на своя кабинет. Поводът е скандалът, който устройва княз Фердинанд на министър д-р Александър Радев в двореца същия ден. Реалната причина обаче се крие в провала на външната политика на правителството и в търсенето на нови пътища за разрешаване на националния въпрос. На 3 май държавният глава приема оставката, с което слага край на управлението на ПЛП². В следващите няколко дни започват традиционните в случая сондажи между политическите партии и Двореца за съставянето на нов кабинет. Още на 2 май княз Фердинанд предлага на народняшкия лидер Иван Ев. Гешов правителство, съставено от четирима народнолиберали и по един народняк и демократ начело респективно на

¹ Статията представлява преработена част от непубликуваната докторска дисертация на автора на тема „Прогресивнолибералната партия в България (1899–1915)“.

² За управлението на ПЛП в периода декември 1901 – май 1903 г. вж.: Живков, Св. Прогресивнолибералите на власт. Хомогенният кабинет на д-р Стоян Данев (декември 1901 – май 1903). – История, 2010, № 5–6, 43–81.

вътрешното и външното ведомство. След отказа на Гешов князът изготвя нов проект за Министерски съвет, в който към представителите на трите посочени партии се предвижда и участие на прогресивнолиберала Марко Балабанов³. Виден е стремежът на държавния глава да наложи коалиционен кабинет при задължителното участие на стамболовистите, при който обаче нито една от партиите да няма надмощие⁴.

Неуспехът на преговорите за коалиция довежда до съставянето на кабинет, доминиран от стамболовистите, но при участието на няколко партийно необвързани лица. При избора си на премиер, подобно на случая с радославистките кабинети от 1899–1900 г., княз Фердинанд дезавуира партийния бос Димитър Петков и се спира на своето протеже Рачо Петров, който оглавява и външното ведомство. Квотата на безпартийните се попълва от просветния министър Иван Шишманов, както и от двамата министри, запазили своите ресори от кабинета на Данев – Михаил Савов (военен) и Димитър К. Попов (обществени сгради, пътища и благоустройство). Лидерът на НЛП Димитър Петков поема важното вътрешно ведомство. Неговите съпартийци Никола Генадиев и Антон Манушев разпределят останалите министерски кресла. Мнозинството от историците определят новото правителство като стамболовистко, а управлението му – като „втори стамболовистки режим“⁵.

Правителствената промяна от май 1903 г. поставя Прогресивнолибералната партия в позицията на опозиционна формация. Цанковистите не закъсняват да заемат новата си роля. Партийният орган „България“ квалифицира новите министри като „политически манекени“, а самия кабинет – като стамболовистки „по състав и убеждения“. Прогресивнолибералите не пропускат да коментират политическото минало на народнолибералите, акцентирайки върху репресиите от епохата на управлението на Стефан Стамболов⁶. Като цяло обаче през първия месец на новото управление прогресистите запазват относително умерен тон по отношение на властта, опитвайки се да дадат обяснение на съмишлениците си за своето падане. На 22 май Централното бюро излиза със специално окръжно. В него, наред с успехите на кабинета „Данев“, се посочват и причините, поради които той е заменен според цанковистките лидери – защото „се е желало

³ В спомените си Султана Р. Петрова лаконично споменава, че при министерската криза от май 1903 г. князът е предложил министерски портфейл на М. Балабанов. *Петрова, С. Р. Моите спомени*. С., 1991, с. 35.

⁴ За сондажите за кабинет вж.: *Ангелова, Р.* Народната партия в опозиция на вътрешната политика на правителствата (12.01.1901–6.05.1903). – *История*, 2003, № 3–4, с. 68; *Николова, В.* Между консерватизма и либерализма. Народната партия 1894–1920. В. Търново, 2004, 144–145; *Саздов, Д.* Демократическата партия 1887–1908. С., 2001, 248–249.

⁵ Понятието „втори стамболовистки режим“ при наличието на четирима „външни“ министри може да се подложи на известна критика. По наше мнение правителството оформя своя „стамболовистки“ облик през 1905–1906 г. след излизането на Д. К. Попов и Р. Петров от кабинета.

⁶ България, VI, № 625, 6 май 1903; № 626, 10 май 1903.

[...] да се промени изобщо вътрешната и външната политика“. Тази обща фраза намеква, че управляващите имат намерение да ограничат гражданските права и свободи и да променят русофилския курс на старото правителство. Трябва обаче да се отбележи, че окръжното приканва съмишлениците да не хаят усилия в „безполезни демонстрации против правителството“⁷.

В началото на юни 1903 г. кабинетът на Рачо Петров суспендира няколко члена от закона за чиновниците. Този акт противоречи на конституцията, която не допуска обнародвани закони да бъдат изменяни с подзаконовни нормативни актове. Мярката на правителството цели да развърже ръцете на управляващите по отношение на администрацията. В следващите месеци са уволнени 11 (от общо 12) окръжни управители, повечето околийски началници, както и голяма част от дребното и средното чиновничество. Започва силен съдебен и финансов натиск върху органите на местната власт. Няколко стотин общински съвета са разтурени след стартиране на съдебни процедури, финансови ревизии или просто след заплахи за налагане на подобни мерки, довели до масово подаване на оставки от страна на общинските съветници.

Мерките на правителството са посрещнати изключително негативно от прогресивнолибералите. Това не е случайно, предвид факта, че уволненията на чиновници и разтурянето на общините засягат най-силно именно цанковистите, които са успели да придобият значителни позиции в администрацията и в местната власт при управлението на кабинетите „Каравелов“ и „Данев“. Суспендирането на закона за чиновниците е определено като „държавно престъпление“ и „гнусно и отвратително нарушение на контракта между Короната и народа“. Противоконституционността на този административен акт е изложена по-късно и от Стоян Данев в заседанията на XIII ОНС⁸. С окръжно от 15 юли 1903 г. Централното бюро (ЦБ) на ПЛП призовава своите съмишленици да дават сведения за разместванията в администрацията, уволнените чиновници да завеждат съдебни дела, а кметовете и съветниците да не се поддават на правителствения натиск⁹. В този момент, в края на юни 1903 г., цанковистите настояват държавният глава да разпусне XII ОНС и да насрочи в кратки срокове нови парламентарни избори с мотива, че настоящото правителство ще бъде бламирано от мнозинството още в първото заседание на камарата¹⁰. Това искане на ПЛП на пръв поглед е странно и нелогично, ала всъщност е

⁷ НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 30, л. 131–132; ф. 15, а.е. 1843, л. 4–5; НА – БАН, ф. 43 к., а.е. 50, л. 1–2; България, VI, № 629, 24 май 1903.

⁸ България, VI, № 634, 14 юни 1903; № 635, 19 юни 1903; Мисъл (Враца), I, № 47, 8 юни 1903; II, № 1, 21 юни 1903; Новозагорски лист (Нова Загора), II, № 50, 5 юли 1903; Пазарджишки вести (Татар Пазарджик), № 13, 23 юни 1903; Стенографски дневници (понадатък: СД), XIII ОНС, I РС, 16 заседание, 24 ноем. 1903, 441–446.

⁹ ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 317, л. 3–4; НБКМ – БИА, ф. 187, а.е. 20, л. 45–46; Мисъл (Враца), II, № 4, 19 юли 1903.

¹⁰ България, VI, № 637, 27 юни 1903.

един тактически ход от страна на прогресистите. При ясното разбиране за обречеността на XII ОНС те осъзнават, че е в техен интерес изборите да бъдат проведени максимално бързо, преди новият кабинет да е приключил с про-чистването на административния апарат.

Незаконната отмяна на членове от закона за чиновниците е посрещната на нож не само от прогресивнолибералите, но и от останалите опозиционни формации. 142 депутати от XII ОНС – цанковисти, народняци, демократи, „млади“ демократи, земеделци и независими – подписват специален протест до княз Фердинанд. На 4 юли 1903 г. той е представен на държавния глава от Драган Цанков, Теодор Теодоров, Никола Мушанов и Тодор Г. Влайков, приети на колективна аудиенция в Двореца¹¹. Трябва да отбележим обаче, че не всички депутати от посочените партии в XII ОНС подписват апела¹².

Протестната декларация на депутатите не постига никакъв ефект. През август 1903 г. при крайно усложнена дипломатическа обстановка, предвид избухването на Илинденско-Преображенското въстание, княз Фердинанд разтурва XII ОНС, в което НЛП е имала неколцина представители, и насрочва парламентарни избори за 19 октомври 1903 г. Противно на своите позиции, два месеца по-рано цанковистите вече се обявяват категорично срещу разтурянето на камарата. За мотив им служат трагичните събития в Македония и Одринско. Вестник „България“ заявява, че „грех е да се водят избори в едно време, когато се решава най-големият въпрос на нашата нация“¹³. Разбрали, че все пак избори ще има, в началото на септември цанковистите представят искане изборите поне да бъдат отложени¹⁴. Големият въпрос на българската нация, разбира се, не възпрепятства прогресистите да засилят своята антиправителствена кампания. Тонът на цанковистите влиза в руслото на традиционната за една българска партия от тази епоха реторика. Органът на ПЛП призовава избирателите „да се готвят за предстоящата борба против грозната напаст на Отецеството ни в лицето на омразната стамболовщина“¹⁵.

Изборите за XIII ОНС заварват Прогресивнолибералната партия в една неблагоприятна ситуация. Традиционният в подобни случаи отлив от симпатизанти се стимулира и от дискредитирането на политиката на цанковисткия кабинет по националния въпрос – една тема, която е особено болезнена за

¹¹ ЦДА, ф. 3 к., оп. 8, а.е. 434, л. 1–6; НБКМ – БИА, ф. 11, а.е. 17, л. 1; 12–13; а.е. 20, л. 21–30; НБКМ – БИА, ф. 187, а.е. 13, л. 5–19; България, VI, № 639, 5 юли 1903; Мисъл (Враца), II, № 3, 12 юли 1903; *Николова, В.* Между консерватизма и либерализма..., с. 147. Депутатите социалисти изготвят своя протестна декларация.

¹² Повечето от тях са от турските представители. Някои българи обаче, като Христо Манов от Самоков, мотивират своя отказ да поставят подписа си в „тези съдбоносни за отечеството времена“ – НБКМ – БИА, ф. 187, а.е. 3, л. 103–104.

¹³ България, VI, № 2, 26 авг. 1903.

¹⁴ Пак там, № 9, 3 септ. 1903.

¹⁵ Пак там, № 5, 29 авг. 1903.

българското общество през 1903 г. Негативно влияние върху партийната консолидация оказва частичната мобилизация в българската армия и свикването на резервисти, причинено от нарастването на заплахата от въоръжен конфликт с Османската империя. В подобна ситуация коалирането на ПЛП с останалите опозиционни формации става повече от належащо.

Още през август Ст. Данев сондира Народната партия (НП) за общи действия в предстоящия парламентарен вот. Ситуацията от пролетта на 1899 г. се повтаря с обратен знак. През есента на 1903 г. цанковистите са падналите от власт, а народняците са в позиция да поставят условия. От Виена Ив. Ев. Гешов представя изискванията, изпълнението на които би направило възможно сътрудничеството между НП и ПЛП. Народняците настояват в околиците, в които управляващите през 1902 г. прогресисти не са спечелили мандати (като Софийска селска околия, Цариброд, Тетевен, Радомир) в изборите за XII ОНС, в предстоящите избори последните да не издигат кандидати. Друго условие на Гешов е при получаване на мандат за управление от една от двете партии ново правителство да се състави само след взаимното съгласие между двете формации. Подкрепа за изцяло цанковистки листи се гарантира единствено за четири района – Търново, Враца, Орехово (дн. Оряхово) и Бяла Слатина. В останалите околии решението за характера на листите се оставя на местните партийни ръководства. Допуска се в споразуменията по места да се включват и други партии¹⁶.

Притиснати от обстоятелствата, прогресивнолибералите са принудени да приемат условията на Народната партия. Самите народняци проявяват такт и допускат кандидатурата на Ст. Данев в Цариброд – околия, която по споразумение е изключително народняшка „сфера“. На много места към коалицията се присъединяват и демократите на Александър Малинов (старият лидер на ДП Петко Каравелов умира в началото на 1903 г.) и „младите“ демократи на Тодор Г. Влайков¹⁷. Това позволява на лидерите на четирите партии да обявят съставянето на „Съединената опозиция“¹⁸.

В края на септември 1903 г. започват съвместни предизборни обиколки на опозиционните водачи. Ст. Данев, Иван Ев. Гешов, Ал. Малинов и Т. Влайков, съпроводени от своите по-видни съмишленици, посещават Видин, Плевен, Русе, Търново (дн. Велико Търново), Стара Загора¹⁹. На места мероприятията на опозицията са саботирани от правителствени служители и стамболовистки

¹⁶ НБКМ – БИА, ф. 273, оп. 1, а.е. 515, л. 7–9; 11–12; *Ангелова, Р.* Развитие и дейност на Народната партия (1899–1911). В. Търново, 2003, с. 139; *Николова, В.* Между консерватизма и либерализма..., 147–148.

¹⁷ *Саздов, Д.* Демократическата партия..., с. 255.

¹⁸ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1849, л. 74–76.

¹⁹ България, VI, № 24, 23 септ. 1903; *Ангелова, Р.* Развитие и дейност..., с. 141; *Саздов, Д.* Демократическата партия..., с. 256. В тези обиколки Ст. Данев е съпроводен от Ал. Людсканов, М. Сарафов, Д. Христов и Ал. Радев.

шайки. В Търново сблъсъците между привърженици на управляващи и опозиционери започват още преди пристигането на лидерите, а при визитата си в града Александър Людсканов е замерян с дървени цепеници²⁰. В Пловдив полицията арестува местния виден цанковист Мильо Балтов, а в Чирпан стамболовистка шайка изпочупва прозорците на Тодор Орлов²¹. Комбинираният натиск на администрацията и стамболовистките шайки, водени от станалия вече легендарен Йордан Йонов, принуждават опозицията в Орехово да се оттегли от предизборната надпревара, за да „запази живота и здравето“ на своите съмишленици²². Разбира се, опозиционните формации не са съвсем неприятели към организирането на шайки. В Царибродско стамболовистките отряди са неутрализирани от „момчетата“ на местния народняшки шеф Емануил Начев²³. Като цяло обаче ресурсът на опозиционните формации за натиск върху избирателите е силно ограничен.

Най-големи безредици в предизборната кампания се случват в Стара Загора на 5 октомври. Градът посреща опозиционните лидери в крайно напрегната обстановка. Стамболовистките шайки буквално подгонват Ст. Данев и Ив. Ев. Гешов по улиците, като само съобразителността на лидерите и помощта на техните партизани ги спасява от побой. Цялата ексцесия приключва с няколко счупени глави и изпотрошени прозорци²⁴. Насилия има още в Нова Загора, Татар Пазарджик (дн. Пазарджик), Станимака (дн. Асеновград)²⁵.

Действията на стамболовистките шайки, както и административният натиск на управляващите, по традиция са преувеличавани. Предизборната борба по страниците на партийния печат преминава в ожесточена медийна война. Цанковистите представят изборите като алтернатива пред избирателя с два възможни изхода – „да отстъпи пред ужасите“ или „да влезе с всички сили в една кървава борба“²⁶. Лидерите на опозиционните формации искат от княза аудиенция с мотив – нарушението на гражданските права. За такава настоява и Драган Цанков²⁷. В този момент държавният глава демонстративно заминава за чужбина.

В изборите за XIII ОНС коалираните опозиционни партии водят негативна избирателна кампания. Тя се ограничава с нападки към правителството за

²⁰ ЦДА, ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 190; България, VI, № 26, 25 септ. 1903.

²¹ България, VI, № 33, 3 окт. 1903.

²² НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 323, л. 15–17.

²³ Пак там, а.е. 1082, л. 1–2.

²⁴ Новозагорски лист, II, № 57, 8 окт. 1903; *Ангелова, Р.* Развитие и дейност..., с. 141; *Данев, Ст.* Мемоари. С., 1992, с. 115. Ст. Данев успява да се укрие в къщата на свой съмишленик, докато стамболовистката шайка е заета с изпочупването на прозорците на къщата на друг цанковист.

²⁵ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1556, л. 24–25; България, VI, № 48, 21 окт. 1903; № 49, 22 окт. 1903.

²⁶ България, VI, № 32, 2 окт. 1903.

²⁷ ЦДА, ф. 3 к., оп. 8, а.е. 531, л. 14–19; НБКМ – БИА, ф. 11, а.е. 11, л. 6–9; а.е. 17, л. 17–18; а.е. 18, л. 11–14.

неговите нарушения – суспендирането на закона за чиновниците, чистките в администрацията, натискът върху местната власт, репресиите върху опозиционери в провинцията, нераздаването на избирателни карти. Партийната преса и публикуваните възвания отбелязват още, че ХІ ОНС е разпуснато „без никакво основание“ и че НЛП е „най-малочислената“ партия. Използвани са и външнополитическите затруднения на Княжеството²⁸. Обединените опозиционни формации не представят предизборна платформа за управление.

Прокламираната в столицата Съединена опозиция не се реализира на територията на цялото Княжество. В някои околии неразбирателствата между провинциалните лидери пречат общите действия. В Пловдив, Пещера, Фердинанд (дн. Монтана) и Разград прогресивнолибералите се явяват в общи листи единствено с демократите²⁹. В Бяла Слатина каравелистите излизат със свои кандидати³⁰. Пълната липса на сговор довежда до самостоятелно участие на прогресистите в Татар Пазарджик, а в Орхание (дн. Ботевград) местната организация дори декларира, че няма да участва в изборите по същите причини³¹.

Въпреки противоречията по места, опозицията успява да постигне споразумения в много райони на страната. В София в общата листа влизат имената на партийните лидери Ст. Данев, Ив. Ев. Гешов и Ал. Малинов³². ПЛП, НП, ДП и „младите“ демократи участват съвместно в изборите в Шумен, Панагюрище, Казанлък, Търново, Враца³³. В последните две околии, съгласно предварителното споразумение, цанковистите получават подкрепа за свои самостоятелни листи³⁴. В околията от Плевенски окръг към тристранното споразумение се присъединяват и широките социалисти³⁵.

В парламентарните избори от 19 октомври 1903 г. партиите от Съединената опозиция печелят приблизително 40 депутатски места. От тях само шест са извоювани от кандидатите на Прогресивнолибералната партия. С мандати се сдобиват партийният шеф Ст. Данев (Цариброд), Димитър Христов (Луковит), Иван Бобеков (Панагюрище), Тодор Шипков (Казанлък), Георги Пасаров (Балчик) и Гьоре Шойлев (Трън). Всеки един от тях е избран в коалиционна листа. Прави впечатление, че, като изключим Ст. Данев и донякъде Д. Христов, който тепърва започва своето издигане в партийната йерархия, останалите членове на

²⁸ НБКМ – БИА, ф. 273, оп. 3, а.е. 2766, л. 2–40; България, VI, № 17, 15 септ. 1903; Мисъл (Враца), II, № 7, 17 септ. 1903; Пазарджишки вести, № 23–24, 27 септ. 1903.

²⁹ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 419, л. 1–2; а.е. 1389, л. 3–4; Пазарджишки вести, № 26, 13 окт. 1903.

³⁰ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 274, л. 7–10.

³¹ Пак там, а.е. 1196, л. 1–2; Пазарджишки вести, № 26, 13 окт. 1903.

³² НБКМ – БИА, ф. 255, II Д 5642; България, VI, № 45, 17 окт. 1903; *Ангелова, Р.* Развитие и дейност..., с. 142.

³³ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1233, л. 1; а.е. 1756, л. 32–36; ф. 273, оп. 2, а.е. 1506, л. 1–4; *Салабашев, И.* Спомени. С., 1943, с. 156.

³⁴ НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 30, л. 70; Мисъл (Враца), II, № 9, 17 окт. 1903.

³⁵ НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 30, л. 71.

парламентарната група на ПЛП са провинциални цанковисти. В изборите пропадат такива функционери като Драган Цанков, Ал. Людсканов, М. Сарафов, Антон Франгя, Ал. Радев. Стотина гласа не достигат за избирането на Никола Константинов (Свищов), М. Балтов (Пловдив), Марко Божков (Борисовград, дн. Пърмомай). Кандидатите на ПЛП пропадат във Враца и Бяла Слатина, смятани за цанковистки „крепости“, а в Орехово, както споменахме, се оттеглят от предизборната борба³⁶. В национален мащаб цанковистите печелят около 32 000 гласа (4,1%).

Резултатите в изборите осигуряват стабилно парламентарно мнозинство за управляващата НЛП. В този смисъл те са неуспешни за партиите от Съединената опозиция. Що се отнася конкретно до цанковистите обаче, резултатите могат да се квалифицират като приемливи на фона на обстоятелството, че ПЛП е партията, непосредствено загубила властта³⁷.

Опозиционната преса, и в частност – прогресистката, обяснява изборния успех на правителството с насилията на администрацията и привържениците на управляващите. Вестник „България“ обявява, че изборите са проведени с „огън и меч“ и представя данни за множество побои, арести, нераздадени карти, възпрепятстване от гласоподаване, дори убийства³⁸. Това, което партийният орган пропуска да спомене, е липсата на сговор между опозиционните фракции в редица региони. На неговите страници не са отбелязани и причините от вътрешнопартиен характер, за които сигнализират някои провинциални цанковисти – отливът на членска маса и отсъствието на стабилни и добре организирани структури в много околии. Някои кадри се осмеляват директно да обвинят партийния лидер Ст. Данев за резултатите, отбелязвайки, че изпълнението на желанията за назначения на „приятелите“ при управлението на неговия кабинет е довело до отблъскване на съмишленици³⁹.

Падането от власт през май 1903 г. се отразява изключително негативно върху организацията на Прогресивнолибералната партия. Започва значителен отлив на съмишленици. В този процес участват не само редови членове, но и провинциални лидери. Цанковистката структура в Добричко се влива *in corpore* в НЛП. Към управляващата партия преминават и някои бивши цанковистки депутати като Никола Русев (Ямбол), Ст. Ив. Стоянов (Провадия), Нино Петков (Луковит)⁴⁰.

³⁶ Статистика на изборите за народни представители за XIII ОНС. С., 1904; Ангелова, Р. Развитие и дейност..., 142–143; Николова, В. Между консерватизма и либерализма..., с. 148; Попов, Ж. Буржоазните опозиционни партии и второто народнолиберално правителство 1903–1908. – ИПр, XXXVIII, 1982, № 1, с. 51; Саздов, Д. Демократическата партия..., с. 257.

³⁷ ПГ на ПЛП в XIII ОНС е съпоставима като численост на онази на НП в X ОНС. Цанковистите в XIII ОНС са много по-добре представени от либералите в XI ОНС, стамбовистите в XIV ОНС и демократите в V ВНС.

³⁸ България, VI, № 47, 20 окт. 1903.

³⁹ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1696, л. 7–8; а.е. 1793, л. 15–17.

⁴⁰ Пак там, а.е. 714, л. 5–12; а.е. 888, л. 3; а.е. 1844, л. 72–73.

След есента на 1903 г. в продължение на близо година организационният живот в ПЛП практически замира. В месеците между парламентарните избори и края на 1903 г. партийният орган не отчита структуриране или преструктуриране на нито една цанковистка местна организация. В края на януари 1904 г. Централното бюро излиза с окръжно, с което призовава провинциалните бюра да свикат събрания, за да се съживи организацията и „да се уравни окончателно всички недоразумения, поникнали между някои наши съмишленици из провинцията“⁴¹. На партийната повеля откликват твърде малко местни структури. До късната есен на 1904 г. имаме сведения за околийски събрания единствено в Плевен, Кюстендил, Белоградчик, Лом, Търново Сеймен (дн. Симеоновград) и Стара Загора. През януари 1904 г. младите прогресисти в Града под аязмото организират свое дружество със собствен устав. Това е първата известна младежка структура на ПЛП в страната⁴².

Белег за организационната криза в партията е и замирането на местния цанковистки печат. Парламентарните избори от октомври 1903 г. бележат края на „Пазарджишки вест“, врачанския „Мисъл“ и ореховския „Съвременник“. В периода от есента на 1903 г. до началото на 1905 г. провинциалната прогресистка преса се представя единствено от мимолетния търновосейменски лист „Нова Марица“ и „Разградски новини“, излязал в четири годишнини под редакцията на Иван Свирачев⁴³.

Не изглежда оптимистична ситуацията и на върха на партийната пирамида. Разочарован от политиката и изпитващ финансови затруднения, д-р Данев обмисля подаване на оставка от партийното шефство – тежест, която е свързана със значителни финансови разходи и определено затормозява Данев в практикуването на неговата адвокатска професия⁴⁴. До подобен изход не се стига, но показателен е фактът, че до декември 1904 г., близо две години след като партийният лидер се разделя с министерския си пост, длъжността председател на ЦБ продължава да се заема от Антон Франгя⁴⁵. Не по-цветущо е положението на Ал. Людсканов. През 1906 г. той сондира княз Фердинанд за дипломатическа кариера⁴⁶. В крайна сметка Людсканов не се реализира като дипломат поради

⁴¹ България, VI, № 122, 24 ян. 1904.

⁴² Пак там.

⁴³ Нова Марица (Търново Сеймен), № 1, 9 юни 1903; Разградски новини, I, № 1, 20 авг. 1904.

⁴⁴ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 3001, л. 511–512; ф. 16, а.е. 89, л. 139; а.е. 477, л. 192–193; 204–209. Данев, Ст. Цит. съч., с. 115. Стига се дотам, че през лятото на 1903 г. семейство Даневи са принудени да се лишат от услугите на гувернантка, както и да отменят традиционната за фамилията почивка в чуждестранните елитни курорти. Ст. Данев успява да стабилизира семейния бюджет едва към пролетта на 1904 г.

⁴⁵ Антон Франгя е назначен за формален председател на ЦБ през пролетта на 1901 г., тъй като лидерът Ст. Данев поема министерски пост, а в онази епоха съчетаването на държавна служба и партиен пост се смята за некоректно.

⁴⁶ ЦДА, ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 209–210; Вечерна поща, VII, № 1851, 14 окт. 1906; Ден, III, № 1000, 15 окт. 1906.

амбицията си да оглави първостепенна мисия. Михаил Сарафов има по-голям шанс в тази насока. В края на 1904 г. той е назначен за агент във Виена, където наследява своя политически съмишленик д-р Константин Помянов. Със заминаването на Сарафов Ст. Данев загубва доверено лице в ръководството на партията⁴⁷.

Издаването на партийния орган също среща големи трудности. В края на юни 1903 г. Централното бюро решава да трансформира вестник „България“ в ежедневник⁴⁸. Неуредени отношения с печатниците, организационни и финансови проблеми забавят проекта. По тази причина партийният орган спира да излиза след 4 юли 1903 г., като пропуска да отрази Илинденско-Преображенското въстание. Вестникът се появява на бял свят отново на 25 август, но вече като ежедневник (с изключение на неделния ден и празниците). „България“ се превръща в първия ежедневен партийен орган⁴⁹.

Скоро се оказва, че Прогресивнолибералната партия няма ресурса да поддържа ежедневен орган. Честите призиви на Централното бюро и на редакцията към съмишлениците да се абонираат и съответно да плащат необходимия абонамент нямат желаните ефект⁵⁰. Събирането му продължава да се извършва безсистемно и неkoordinирано от агенти на редакцията, агенти, назначени от ЦБ, от самите членове на ЦБ, от околийските бюра. Този хаос стимулира появата на самозвани нелегитимни събирачи на абонаментните такси, обогатяващи собствените си джобове. Дописките от провинцията спират. Ограничават своето сътрудничество при списването на вестника и някои от членовете на ЦБ. По думите на редактора Иван Толев след изборите за XIII ОНС „като че ли всичко измре“. Нарушена е комуникацията между партийното ръководство и редакцията, при което на последната много често се налага да налучква партийната позиция по един или друг проблем. В резултат – качеството на публикациите спада драстично. Съдържанието на партийния орган става сухо, еднообразно и трудно четивно⁵¹. Поради липса на средства в края на август 1904 г. „България“ отново спира, за да поднови своето издание на 1 октомври – този път във формат два пъти седмично⁵². Финансовите затруднения продължават и през следващите години. Партийният орган се поддържа от постоянните вноски на

⁴⁷ НА – БАН, ф. 17 к., а.е. 174, л. 62–63; НБКМ – БИА, ф. 11, а.е. 12, л. 111; ф. 15, а.е. 1379, л. 91–92. Заминаването на М. Сарафов на дипломатическа служба не се приема добре от много видни цанковисти, в т.ч. и Др. Цанков и П. Абрашев.

⁴⁸ ЦДА, ф. 134 к, оп.1, а.е. 317, л. 3–4; НБКМ – БИА, ф. 187, а.е. 20, л. 45–46.

⁴⁹ Народняшкият „Мир“ става ежедневник през 1906 г., а радослависткият „Народни права“ – през 1907 г. Вж.: *Топенчаров, Вл.* Българската журналистика 1902–1917. С., 1981, с. 10.

⁵⁰ НБКМ – БИА, ф. 187, а.е. 3, л. 3; България, VI, № 199, 1 май 1904.

⁵¹ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1555, л. 11–13; *Стателова, Е.* Политика, партии и печат на българската буржоазия 1909–1912. С., 1973, с. 35.

⁵² НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1379, л. 91–92; България, VII, № 1, 1 окт. 1904.

членовете на ръководството, някои от които обаче отказват или забавят тяхното превеждане. През септември 1907 г. дълговете към печатницата „Ст. Атанасов и С-ие“ набъбват до 5000 лв. и я поставят пред фалит⁵³.

През декември 1903 г. известният публицист и прогресивнолиберал Велчо Т. Велчев (собственик на печатницата „Ст. Атанасов и С-ие“) започва издаването на ежедневния вестник „Ден“⁵⁴. Партийната принадлежност на собственика води някои историци до заключението, че „Ден“ е цанковистко издание. Всъщност в неговото списване участват активно както самият Велчев, така и фигури като Владимир Шишманов, Стоян Михайловски, Кирил Христов, Димчо Дебелянов, П. К. Яворов, Петко Ю. Тодоров – лица, които не членуват в ПЛП. Друга група сътрудници – Александър Кипров, Антон Страшимиров, Стилиян Чилингиров и Христо Силянов, влизат в лагера на прогресивнолибералите, но това се случва по-късно⁵⁵. Това, което може да се каже безусловно за „Ден“, е, че вестникът е на антистамболовистки позиции, яростно атакува „личния режим“ и се опитва да обедини около себе си русофилски ориентираната интелигенция. Кръгът около „Ден“ е от най-яростните привърженици на партийните обединения и сливания и се опитва да играе ролята на координатор на тези процеси. Вижданията му по вътрешната и външната политика на Княжеството го доближават силно до възгледите на прогресивнолиберали и народняци, а в някои отношения – и на радикалдемократи⁵⁶.

Известно оживление в средите на ПЛП се забелязва в края на 1904 г. На 4 декември 1904 г. в столичния хотел „Империал“ се провежда заседание на Върховния комитет (ВК) на партията. Това е първото регистрирано събиране на този партиен орган. Реферати на него изнасят лидерът д-р Данев, както и Ал. Людсканов и Д. Христов. На заседанието присъстват 57 души от провинцията, представящи 45 административни (49 избирателни) околии⁵⁷. Данните показват, че, въпреки кризата, ПЛП успява да запази свои структури или поне ядра в по-голямата част от страната. На този партиен форум частично е подменен съставът на Централното бюро. Във върховния орган на партията са избрани лидерът д-р Ст. Данев, Ал. Людсканов, Константин Величков, Ан. Франгя, Петър Абрашев, Димитър Христов, д-р Димитър Моллов, д-р Ал.

⁵³ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 262, л. 15–18; Литературен архив. Т. 7. С., 1979, 420–421.

⁵⁴ „Ден“ се явява продължител на „Софийски ведомости“ на цанковиста Никола Митаков – един лист с антисемитска насоченост. През първите месеци „Ден“ е съвместно издание на Велчо Т. Велчев, Митаков, Владимир Шишманов и Антон Страшимиров, но до лятото на 1904 г. последните трима оттеглят своето партньорство и издръжката на вестника остава на плещите на Велчев. ЦДА, ф. 249 к., оп. 1, а.е. 41.

⁵⁵ Първият от тази група, записал се за член на ПЛП, е Ал. Кипров, присъединил се към цанковистите в края на 1907 г.

⁵⁶ *Новакова, К.* Печатът и личният режим на Фердинанд. С., 1975, 89–96; *Стателова, Е.* Цит. съч., 59–65; *Топенчаров, Вл.* Цит. съч., 11–44.

⁵⁷ Сред присъстващите няма представители на Орехово, Провадия и Свищов.

Радев, д-р Андрей Ходжов, д-р К. Помянов, Тодор Балабанов и Петър Чернев. От ръководството отпадат починалите Васил И. Кънчов и Георги Консулов, приелият дипломатическа служба М. Сарафов и отказалите се от активната политика В. Т. Велчев, Стефан Кисов и Никола Манев. Вакантните места са попълнени от Димитър Христов (вземал участие в заседанията на ЦБ още от 1902 г. като редактор на партийния орган) и старите функционери д-р К. Помянов (вече бивш дипломат), Тодор Балабанов и Петър Чернев (член на Временното ЦБ през 1896–1897 г.). В ЦБ на мястото на Петър Станчев се появява и д-р Андрей Ходжов (вероятно като председател на столичната организация). Драган Цанков е преизбран за почетен член на Централното бюро. Към неговото име се добавя и онова на Тодор Бурмов. Предишният почетен член М. Балабанов отпада като действащ дипломат в Букурещ⁵⁸. Тук буквата на партийния устав, изискващ промени в централното ръководство на партията да се правят от конгреса, не е спазена. Всъщност самата кореспонденция между Ст. Данев и провинциалните цанковистки лидери показва, че сред последните няма голяма яснота относно функциите на този партиен институт. Някои от тях приемат заседанията на Върховния комитет като партиен конгрес.

Съживяват се и провинциалните партийни структури. От декември 1904 г. до края на 1905 г. вестник „България“ обнародва съставите на 16 околийски организации. През юли 1905 г., за пръв път след тригодишна пауза, виждаме състава на Софийското бюро. Негов председател е д-р Андрей Ходжов. Присъствието му в ЦБ на заседанието на ВК от 4 декември 1904 г. показва, че Ходжов е избран за лидер на софийската организация по-рано. В постоянното присъствие влизат още Христо Камбуров и Ангел Горанов (подпредседатели), Христо Ковачев (деловодител) и Тома Малков (касиер)⁵⁹. 21 околийски бюра реорганизират съставите си или просто свикват партийни събрания през 1906 г. За 1907 г. броят им набъбва до 30.

Общо в периода май 1903 – декември 1907 г. имаме сведения за 47 активни бюра в административните околии⁶⁰. Забелязва се известна стабилност в ръководствата на местните организации. Някои от тях запазват своите председатели от предишния период, други избират начело нови шефове, които обаче имат известна кариера като членове на постоянните присъствия в миналото. Лидерските позиции в своите райони задържат Георги Добринович (Видин), Стефан Хр. Савов (Враца), Милан Стоянов (Нова Загора), Г. Шиваров (Стара Загора), Т. Шипков (Казанлък), Христо Данаилов (Плевен), Драган Манчов (Пловдив), Ной Марков (Сливен), Т. Орлов (Чирпан), д-р Георги Гагов (Татар

⁵⁸ НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 58, л. 386; България, VII, №. 20, 7 дек. 1904.

⁵⁹ Последните автоматически влизат в състава на ВК, съгласно решенията от конференцията от 4 декември 1904 г.

⁶⁰ Макар партийният орган да не дава сведения за бюра в Орехово, Бяла Слатина, Бургас и Провадия, данните от кореспонденцията на прогресивнолибералните лидери показват наличието на такива в посочените райони.

Пазарджик) и др. На някои места изпъкват нови лидери без особен партиен стаж. С оглед на бъдещата им партийна кариера най-известните фигури сред тях са на бившите социалдемократи Стоян Русев и Боян Ханджиев, оглавили прогресивнолибералните структури във Варна и Разград.

В този етап се появяват първите случаи на обособени едни от други градски и околийски бюра. Първенци в това отношение са цанковистите в Дупнишко, които през 1905 г. формират две отделни структури. Техният пример е последван през 1907 г. от техните съмишленици в Харманли, Търново Сеймен (където административната околия е закрыта, но избирателната продължава да съществува) и Фердинанд.

Най-вероятно тези стъпки са предприети с цел туширане на местни противоречия. Така и не се откри директива на Централното бюро, която да застава или поне да съветва провинциалните организации да предприемат подобни стъпки. Осъзнаването на необходимостта от обособяване на градска структура, местна в истинския смисъл на думата, различна по функции и състав от околийската, която по дефиниция трябва да играе ролята на свързващо звено между местните организации (градски и селски) в една околия, представлява изключително бавен и труден процес. До войните повечето градски бюра на ПЛП продължават да изпълняват функциите и на околийски организации.

Важен е въпросът за баланса в отношенията между двата типа структури. Не се забелязва система при сепарирането на градските от околийските бюра. В Харманли и двете организации са оглавени от местния партиен бос. В Търново Сеймен и Фердинанд силните фигури оглавяват околийските бюра и в този смисъл може да се каже, че регионалните структури контролират дейността на градските. В Дупница обаче ситуацията е точно обратната.

Лидерите на Прогресивнолибералната партия в София допринасят немалко за развитието на възстановителните процеси в местните структури. До 1905 г. партийните водачи обикалят провинцията главно в навечерието на парламентарни избори. През зимата на 1905–1906 г. Ст. Данев и Д. Христов стартират серия от политически визити в цялата страна. Посетени са Стара Загора, Сливен, Бургас, Варна, Плевен. Видните гости от столицата са посрещани тържествено от своите симпатизанти. Разбира се, политическите речи на открито и закрито биват неделима част от тези мероприятия⁶¹. В следващите години пред- и околоколедните обиколки на лидерите стават практика в ПЛП. Особено активни в това отношение са цанковистите през зимата на 1907–1908 г., когато възможността партията да поеме поне част от юздите на властта за един момент изглежда напълно реална⁶². В тази връзка трябва да споменем обиколката на страната, която през лятото на 1907 г.

⁶¹ НБКМ – БИА, ф. 16, а.е. 477, л. 302–303; 306–307; България, VIII, № 22, 30 дек. 1905; № 24, 10 ян. 1906; Права дума (Провадия), № 3, 14 ян. 1906.

⁶² България, X, № 15, 23 ноем. 1907; № 21, 14 дек. 1907; № 25, 4 ян. 1908.

предприема старият лидер Др. Цанков, придружен от своята внучка Рада Людсканова⁶³.

Белег за бавното и постепенно излизане от партийната летаргия са и позитивните тенденции в развитието на местния прогресистки печат. Забелязва се слаба, но все пак доловима, тенденция към налагане на по-дълготрайни и по-качествени провинциални издания. През февруари 1905 г. в Пловдив прогресивнолибералът Кузман Толев започва списването на „Нова Марица“, просъществувал повече от шест години⁶⁴. На следната година в Шумен местният цанковист Жеко Павлев стартира издаването на „Обществен глас“. Продължават да излизат и „Разградски новини“ на Ив. Свирачев. С по-кратковременен живот са листовете, издавани от прогресисти в Провадия и Ловеч⁶⁵.

Съживяването на провинциалните структури от 1905 г. насетне има и обратна страна. В много местни организации възстановителните процеси са съпроводени с подновяването на вътрешнопартийните ежби. На места в тях известна роля играе сблъсъкът между различните поколения. Млади и амбициозни политици обвиняват старите водачи в летаргия и се стремят да ги изместят от лидерските позиции. Такъв е случаят в Провадия, където младият Петър Капричев успява да изтласка от ръководния пост ветерана Гавраил Цонков⁶⁶. В Плевен амбициозният Иван Хаджирачев недоволства от пасивността на стария Хр. Данаилов⁶⁷. Конфликти от подобно естество съществуват в структурите в Чирпан, Татар Пазарджик, Кюстендил и дори Враца⁶⁸. Врачанските прогресивнолиберали успяват най-ефикасно да тушират противоречията от подобен тип. Старият лидер там – Ст. Хр. Савов, е обявен за почетен председател на местното бюро, което се оглавява от Харалампи Анков⁶⁹.

Противоречията в организации като Кюстендилската имат и друг аспект. В Кюстендил противопоставянето е предимно на база „местни“ срещу „външни“, използващи протекции на лидерите от столицата⁷⁰. В Станимака конфликтите са проекция или поне се катализират от намесата на пловдивчани⁷¹. В

⁶³ ЦДА, ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 240–242.

⁶⁴ Нова Марица (Пловдив), I, № 1, 13 февр. 1905.

⁶⁵ Права дума (Провадия), № 1, 10 дек. 1905; Нова дружба (Ловеч), № 9, 7 февр. 1906.

⁶⁶ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 714, л. 5–16; 1844, л. 251–252; а.е. 1851, л. 46–47

⁶⁷ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1331, л. 17, 21, 25, 29.

⁶⁸ Пак там, а.е. 195, л. 1–2; а.е. 347, л. 2–5; а.е. 622, л. 1–2; а.е. 1682, л. 1–6.

⁶⁹ Пак там, а.е. 1363, л. 1–4.

⁷⁰ В Кюстендил групата на „старите“ около Стоичко Ицков и Иван Каранов се противопоставя на „младите“ на д-р Карамфил Георгиев, който пък се подкрепя от Коста Ленков, считан за протеже на столичани. Пак там, а.е. 371, л. 1–2; а.е. 695, л. 5–6.

⁷¹ В Станимака се стига до формирането на две конкурентни бюра. Едното е оглавно от Петьо Павлов – човек на Георги Джевизов и Нестор Абаджиев, а другото – от Янко Петров и Христо Деликостов – хора на Кузман Толев и Н. Шивачев. НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 301, л. 5–6; а.е. 842, л. 1–2; а.е. 1171, л. 11–20; а.е. 1570, л. 1–7; България, VIII, № 21, 23 дек. 1905.

самия град Пловдив цанковистката структура се събужда от летаргичния сън едва в 1907 г., при което обаче старите противоречия избухват с нова сила. Бюрото там продължава да се оглавява от всепризнатия авторитет Драган Манчов, но с напредването на възрастта именитият възрожденски книжовник все по-трудно успява да ограничава размаха на противоборството между фракциите на Нестор Абаджиев – Георги Джевизов и К. Толев – Никола Шивачев⁷². В периода 1905–1907 г. най-сериозен е конфликтът сред прогресистите в Нова Загора. Там конкуренцията между М. Стоянов и Иван Танев довежда през 1907 г. до конструирането на две конкурентни бюра⁷³.

В стремежа си да подобри организационното състояние на партията Централното бюро насрочва Втория конгрес на ПЛП. За свикването на най-висшия партиен форум, който трябва да „видоизмени ръководенето на партията в провинцията“, се изказват някои структури още в края на 1903 г.⁷⁴ На 26 декември 1906 г. ЦБ известява околийските бюра, че смята да насрочи конгрес в близко бъдеще и призовава местните организации да изпращат свои списъци с делегати⁷⁵. Началото на университетската криза и убийството на Д. Петков забавят организацията на форума.

В крайна сметка вторият конгрес на ПЛП се провежда на 28–29 април в салона на столичния клуб „Нова Америка“⁷⁶. На откриването му по различни сведения присъстват между 5 и 6 хиляди души. За тяхното придвижване партийното ръководство осигурява специален влак от Варна до София, а също и 50% намаление на цената на билетите за делегатите по всички жп линии в страната⁷⁷. Подобно на Учредителния конгрес от 1899 г., и тук норма на представителство липсва. Тази практика е мотивирана на самия конгрес от д-р Данев с довода „да не се делим на избраници и работници“. ЦБ напътства бюрата да изпратят по възможност повече свои представители, за да може съборът „да има значение на една внушителна манифестация“⁷⁸. За да предотврати присъствието на самозвани цанковисти, централното ръководство изпраща лични партийни карти по предварителна заявка, които се раздават от провинциалните бюра.

Конгресът е открит от Ст. Данев. По неписано правило партийният шеф прави обзор на политическите събития в страната след Първия конгрес от 1899 г., както и на развитието и успехите на ПЛП. Доклади изнасят още Ал. Людсканов (за образованието), Д. Христов (за македонския въпрос), Ха-

⁷² НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1556, л. 15–22; Нова Марица (Пловдив), III, № 121, 21 юли 1907; № 130, 14 окт. 1907.

⁷³ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 505, л. 1–3; а.е. 1484, л. 2–3; а.е. 1523, л. 1–4; а.е. 1844, л. 196–197; а.е. 1851, л. 33–34; НБКМ – БИА, ф. 187, а.е. 3, л. 242–243; 250–254.

⁷⁴ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1696, л. 7–8.

⁷⁵ ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 317, л. 5.

⁷⁶ На неговото място днес се намира сградата на бившия театър „Ренесанс“, където към момента се помещава известният клуб „Син сити“.

⁷⁷ ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 307, л. 1; а.е. 313, л. 1.

⁷⁸ Пак там, а.е. 317, л. 5.

ралан Николов (по финансовите проблеми на страната) и Анастас Мустаков (за земеделието). По отношение на организационните въпроси партийният форум взема няколко важни решения. Той потвърждава без изменения състава на Централното бюро, избран от Върховния комитет през декември 1904 г. Избира се обаче нов ВК в състав от 27 представители от 25 избирателни околии⁷⁹. Решено е още да се учреди фонд за издаване на партийни брошури (т.нар партийна библиотека), за съставянето на който околийските бюра се задължават да отчисляват на ЦБ 1/5 от своите парични постъпления. Форматът на конгреса и начинът на гласуване – с акламации, показват, че решенията практически са налагани от централното ръководство без значителни обсъждания⁸⁰.

Някои историци разглеждат провеждането на Втория конгрес на ПЛП през април 1907 г. през призмата на разложителните процеси в Патриотичния блок и стремежа на цанковистите към самостоятелни действия с оглед придобиването на властта. Както вече беше посочено обаче, Вторият конгрес на ПЛП се подготвя още от края на 1906 г., като политическите събития в началото на 1907 г. по-скоро забавят неговото провеждане. Не бива да се забравя, че в периода 1905–1907 г. конференции провеждат повечето български партии и съсловни организации. Неслучайно съвременниците определят 1907-а като „годината на конгресите“. Цанковистката преса приветства партийния форум и обявява, че големият брой участници в него свидетелства за това, че ПЛП не е „сбирщина от хора, очакващи да вземат властта“, представлява „народа в своята съвкупност“⁸¹. По-безпристрастна оценка му дават радикалдемократите. За кръга около сп. „Демократически преглед“ отсъствието на норма на представителство, липсата на отчети за парламентарната дейност на депутатите от ПЛП, недаването на сведения за броя на провинциалните бюра и партийните членове говори за една не особено добра партийна организация⁸².

Вътрешнопартийните проблеми рефлектират върху резултатите на Прогресивнолибералната партия в различните избори, проведени в периода 1904–1907 г. Под силното влияние на стамболовистките репресии при парламентарния вот от октомври 1903 г., притеснени и от продължаващите заплахи, в допълнителните избори от 29 февруари 1904 г. цанковистите не издигат свои кандидати на повечето места⁸³. По-активно участие взе-

⁷⁹ Вечерна поща, VIII, № 2042, 1 май 1907; Ден, IV, № 1188, 1 май 1907; № 1189, 2 май 1907; Дневник, № 1722, 30 апр. 1907.

⁸⁰ Нова Марица (Пловдив), III, № 111, 6 май 1907.

⁸¹ Демократически преглед, V, 1907, кн. 6, с. 62.

⁸² Др. Цанков отказва да се кандидатира в Бяла Слатина. Единствено в Търново М. Сарафов записва „приличен“ резултат от 867 подадени гласа. В останалите околии, в които се провеждат допълнителни избори, цанковистите не участват или участват символично. НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1550, л. 16–17; а.е. 1696, л. 9–10; НБКМ – БИА, ф. 187, а.е. 3, л. 272–273; България, VI, № 153, 3 март 1904.

⁸³ В градове като Провадия, Бургас, Татар Пазарджик една група функционери издигат свои кандидати или подкрепят други опозиционни, докато други групи пасуват или

мат прогресивнолибералите в окръжните и общинските избори през 1905 г. Конфликтите в местните структури, дефицитът на организационен и финансов ресурс, както и склонността на някои цанковисти да кооперират с управляващите обуславят слабите резултати на партията⁸⁴. Разбира се, не навсякъде сътрудничеството с властта има негативен ефект. В Цариград кооперацията със стамболовистите помага на ПЛП да спечели общинските избори⁸⁵. В допълнителния вот от 1 април 1907 г. прогресистите, както и останалите опозиционни формации от Патриотичния блок, не участват по тактически причини⁸⁶.

Управлението на Народнолибералната партия в периода 1903–1908 г. е характерно със значителен брой законодателни реформи, някои от които са силно дискуссионни и са отменени от правителството на демократите, но други допринасят за стопанския и културен разцвет на страната⁸⁷. Статутът на Прогресивнолибералната партия като опозиционна формация до голяма степен предопределя позициите на цанковистите по отношение на мероприятията на властта.

През ноември 1903 г. Народното събрание отменя парламентарния правилник, изработен от мнозинството в XI ОНС, и връща онзи от стамболовисткото VII ОНС, известен с рестрикциите си по отношение на вземането на думата и времето за изказване. Причината за този ход на управляващите са обструкциите, използвани от опозиционните депутати, в резултат на които се забавя работата на законодателния орган⁸⁸. Опозицията от своя страна се обявява срещу отмяната на по-либералния правилник, прилаган от предишните две камари. Аргументите, които използва тя в защита на своите позиции, не са на особена правна висота. Така например в Народното събрание цанковисткият депутат Г. Пасаров приравнява парламентарния правилник към статута на закон и дори обявява, че в настоящата камара мнозинството няма законово право да го отменя⁸⁹. В знак на протест срещу честите отнемания на думата, в средата на декември опозиционерите декларират, че напускат заседанията на парламента

подкрепят Народнолибералната партия. ЦДА, ф. 134 к, оп. 1, а.е. 306, л. 2; НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 161, л. 1–5; а.е. 714, л. 5–12.

⁸⁴ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1082, л. 3. За кмет на Цариград е избран цанковистът Сокол Невлиянски.

⁸⁵ През пролетта на 1907 г. цанковистите вече са в контакт с Двореца и очакват скорошното падане на правителството. В този смисъл незадоволително участие в допълнителни избори би компрометирало техните позиции и претенции

⁸⁶ За законодателната дейност на стамболовисткото XIII ОНС вж.: Попов, Ж. Народнолибералната стамболовистка партия в България 1903–1920. С., 1986, 64–113.

⁸⁷ Попов, Ж. Буржоазните опозиционни партии..., с. 51.

⁸⁸ България, VI, № 59, 3 ноем. 1903.

⁸⁹ НА – БАН, сб. IX, оп. 2, а.е. 58; България, VI, № 94, 16 дек. 1903; Ангелова, Р. Развитие и дейност..., с. 143; Николова, В. Между консерватизма и либерализма..., с. 149; Саздов, Д. Демократическата партия..., с. 259.

до изтичане на първата редовна сесия⁹⁰. Прогресивнолибералният орган „България“ обявява всички решения на парламентарното мнозинство за нелегитимни, тъй като камарата не олицетворява волята на целокупното гражданство, и призовава населението към организиране на митинги и протести като „последно легално средство за борба“⁹¹. Бойкотът е прекратен преждевременно след около месец с мотив – важните проекторешения, които правителството вкарва за разглеждане в заседателната зала. Това решение на опозиционните лидери не се одобрява от някои техни депутати. Цанковистът Тодор Шипков пише на д-р Данев, че „всяко повръщане в камарата е повече от недостолепно“⁹².

Възползвайки се от отсъствието на опозицията, още през декември 1903 г. стамболовисткото мнозинство успява да прокара закон за амнистията и т.нар. „тълкувателен закон“ (поправката на Паскал Табурно). С първия акт се дава амнистия за осъдените от Държавния съд министри от кабинетите на Иванчов – Радославов, а вторият сваля от министрите наказателната отговорност за действия, получили веднъж парламентарна подкрепа. Тези мерки на правителството могат да се разгледат в най-малко две направления. От една страна, те отразяват разбиранията на народнолибералите, че министър не бива да бъде подлаган на съдебно преследване за свое политическо решение. Амнистирането на бившите министри обаче цели и да дистанцира либералите – радослависти и тончевисти, от опозицията и да ги приобщи към управляващото мнозинство. Прогресивнолибералите оценяват „тълкувателния“ закон като противоконституционен, тъй като според основния закон единствено неотговорен е князът. За тях с този акт се дава „обща амнистия за сегашните и бъдещите държавни престъпници“⁹³.

През януари 1904 г. парламентът гласува друг изключително дискуссионен закон – за защита на особата. Решението е мотивирано със зачестилите в българския печат критики към Двореца. За обида на особата се предвиждат глоби в размер до 8000 лв. и затвор до 10 години. Прогресивнолибералната партия атакува мерките като противоконституционни, защото ограничават свободата на словото, и безсмислени, тъй като престъпленията по печата се третирали в Наказателния закон⁹⁴. В тон с останалата опозиция цанковистите критикуват и увеличението на цивилната листа на княза от 1 млн. на 1,2 млн. лв. годишно и го обявяват за „мечешка услуга за Короната“⁹⁵. Като цяло отношението на прогресистите към княз Фердинанд не е еднозначно. Цанковистката преса осъжда острите нападки към княза в българския печат, но ги отдава на „неокачествитомото поведение на днешните съветници към Короната“⁹⁶. В други случаи обаче

⁹⁰ България, VI, № 96, 18 дек. 1903.

⁹¹ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1756, л. 37 – 38.

⁹² България, VI, № 99, 22 дек. 1903; № 107, 5 ян. 1904.

⁹³ Пак там, № 112, 13 ян. 1904; № 113, 14 ян. 1904.

⁹⁴ Пак там, VII, № 24, 21 дек. 1904.

⁹⁵ Пак там, VI, № 11, 5 септ. 1903.

⁹⁶ Пак там, № 13, 10 септ. 1903; VII, № 88, 23 авг. 1905.

прогресивнолибералите критикуват монарха, че „крепи злокобните хора, които компрометират престола“ и не контролира работата на правителството, което в резултат на това „разбойничества“⁹⁷. Призивите към намеса на монарха в делата на изпълнителната власт определено не хармонират с курса на словесна борба, подет от опозиционните формации срещу „личния режим“ при управлението на НЛП. Тук трябва да се отбележи обаче, че генералната цел на цанковистите е да дистанцират по възможност Фердинанд от стамболовистите. По отношение на „личния режим“, сред всички опозиционни партии ПЛП заема най-умерени позиции. Цанковистите обявяват за естествен стремеж на владетелите да концентрират в ръцете си повече власт и смятат, че „личният режим“ ще изчезне след като политическите партии успеят да закрепнат организационно и идейно и да създадат големи групи свои верни привърженици сред населението⁹⁸.

Серия репресивни закони, приети през 1907 г. след освиркването на княза пред Народния театър и убийството на премиера Димитър Петков, са заклеймени от опозицията, и в частност – от Прогресивнолибералната партия. Законът за печата, въвеждащ ценз за редакторите и по-високи глоби, е определен от цанковистката преса като „драконовски“⁹⁹. С подобни епитети е охарактеризиран и законът за анархистите. Според в. „България“ анархисти в страната няма, а законът преследва не престъпниците, а „мирните и лоялни граждани“¹⁰⁰.

Критикувани са и измененията в закона за градските и селски общини, с които назначението и уволнението на секретар-бирниците се отнема от кметовете и се дава на окръжните управители. Мярката цели да затегне финансовия контрол върху местната власт и да ограничи разхищението на средства в общините, но е атакувана от прогресивнолибералите като накърняваща местното самоуправление¹⁰¹.

Финансовата политика на народнолибералите също не е подмината от стрелите на цанковистите. Традиционните обвинения са, че правителството води страната към „финансово-икономическа пропаст“. При дебатите около държавните бюджети депутатите от ПЛП Ст. Данев, Д. Христов, Т. Шипков и Г. Пасаров отстояват твърденията, че кабинетът умишлено завишава прогнозираните приходи, за да може да разширява разходния бюджет и да злоупотребява със средства. Политиката на бюджетни дефицити в условия на добри

⁹⁷ Пак там, VII, № 57, 3 май 1905; *Новакова, К.* Цит. съч., 28–31.

⁹⁸ България, IX, №. 45, 13 март 1907; *Ангелова, Р.* Развитие и дейност..., с. 160. Под ударите на този закон попадат и редакторите на „Ден“ и „Нова Марица“ – Велчо Т. Велчев и Кузман Толев.

⁹⁹ България, IX, № 46, 16 март 1907.

¹⁰⁰ СД, XIII ОНС, II РС, 6 заседание, 29 окт. 1904, 99–103, 113–118. България, VII, № 11, 5 ноем. 1904.

¹⁰¹ СД, XIII ОНС, I РС, 27 заседание, 9 дек. 1903, 751–766; II РС, 33 заседание, 9 дек. 1904, 1203–1204; 38 заседание, 14 дек. 1904, 1240–1244; България, VII, № 22, 14 дек. 1904; № 23, 17 дек. 1904; VIII, № 16, 2 дек. 1905.

реколти и стопански подем се определя като политика на „бъдещи кризи“¹⁰². В 1907 г., когато добивите поради студената зима са по-слаби, цанковистите прогнозируют, че „перспективите са грозни“¹⁰³. Стопанският разцвет на страната, изразен в икономически ръст приблизително от 6% годишно, прогресивнолибералите отдават на добрата международна конюнктура, плодородните години, нарастването на населението, но отричат каквато и да е роля на управляващите в тези процеси¹⁰⁴. По отношение на данъчната политика ПЛП се обявява срещу прекомерно увеличение дела на косвените данъци. По популистки причини силно атакувано е въвеждането на акциз върху ракиите през 1904 г. Вестник „България“ обявява новия налог за „прероден десетък“, който ще доведе до „нов Дуранкулак“¹⁰⁵. През лятото на 1904 г. цанковисткият печат оповестява за съпротива на населението и насилия, употребени от властта при събирането на акциза¹⁰⁶. Интензивното събиране на данъци и недобори от страна на властта дава повод на прогресистите да квалифицират управляващата формация като „народообирална партия“¹⁰⁷.

Цанковистите критикуват и заемната политика на стамболовисткото правителство. През октомври 1904 г. Княжеството сключва нов заем с Парижко-холандската банка за сума от 100 млн. златни лева при лихва 5% и цесионен курс – 82%. Клаузите в общи линии отговарят на онези на заема от 1902 г.¹⁰⁸ ПЛП критикува сделката по няколко направления. Прогресистите обявяват, че, предвид международната конюнктура – Руско-японската война – моментът за подобни операции не е подходящ. На второ място – условията на заема не са благоприятни – повтарят условията на сделката от 1902 г., когато България е поставена в много по-тежка финансова ситуация. Разбира се, опозицията не пропуска да отбележи, че заемът цели разхищение на средства. Според прогресивнолибералите Княжеството може да редуцира летящите си дългове, като в продължение на няколко години наложи рестриктивна финансова политика¹⁰⁹. Вторият заемен договор – от 1907 г. – е атакуван още по-силно

¹⁰² България, IX, № 58, 8 май 1907.

¹⁰³ СД, XIII ОНС, IV РС, 37 заседание, 8 дек. 1906, 831–843; 38 заседание, 9 дек. 1906, 883–892; България, VII, № 36, 11 февр. 1905; IX, № 22, 15 дек. 1906; *Попов, Ж.* Буржоазните опозиционни партии..., с. 52.

¹⁰⁴ България, VI, № 110, 10 ян. 1904.

¹⁰⁵ Пак там, № 222, 2 юни 1904.

¹⁰⁶ Пак там, № 272, 31 юли 1904.

¹⁰⁷ *Попов, Ж.* Народнолибералната стамболовистка партия..., с. 64; *Саздов, Д.* Демократическата партия..., с. 261.

¹⁰⁸ СД, XIII ОНС, II РС, 15 заседание, 10 ноем. 1904, с. 400; България, VI, № 277, 10 авг. 1904; № 289, 26 авг. 1904; VII, № 14, 16 ноем. 1904.

¹⁰⁹ Заемът е за 100 млн. лв. и формално се води конверсионен, но фактически по-голямата част от средствата са използвани за въоръжаване. *Тодорова, Цв.* Дипломатическа история на външните заеми на България 1888–1912. С., 1971, 368–371; реакцията на ПЛП вж. в: България, IX, № 38, 17 февр. 1907; № 42, 2 март 1907; Нова Марица (Пловдив), III, № 102, 25 февр. 1907; № 104, 11 март 1907.

от цанковистите. Клаузите му отново са определени като незадоволителни, предвид ръста на цените на българските ценни книжа. В Народното събрание прогресистите го квалифицират като налагане на „нови финансови окови“. Ст. Данев разкрива възможността от използване на корупционни практики при усвояването на сумите и разходването им за военни доставки, а Т. Шипков сравнява положението на България с това на зависимите икономически и политически колонии – Египет, Тунис и Алжир¹¹⁰.

При своето управление НЛП полага грижи за модернизирването на българската армия. Със закон за устройството на въоръжените сили територията на Княжеството е разделена на три военно-инспекционни области, които в случай на война трябва да формират отделни армии. Увеличава се мирновременният състав на войската. Повечето от сумите от свръхсметните кредити и заемите са използвани за въоръжаване. Декларирайки, че ПЛП е за модерна и силна българска войска, цанковистите критикуват бързите темпове на въоръжаване като неотговарящи на финансовите възможности на страната. Според тях съставът на армията и нейното въоръжение трябва да съответстват на „податните сили на страната“ – един пункт от партийната програма. За ПЛП мирновременният състав – около 50 хил. души – е необходимо да се съкрати драстично, както и разходите на военното ведомство, възлизащи на над 30% от държавния бюджет. Управляващите са критикувани и в корупционни схеми – покупки на завишени цени и комисиони при сделките с оръжие. Според цанковистите същевременно правителството не отделя необходимото внимание на екипировката, облеклото, прехраната на войниците и въобще на условията на живот в казармите¹¹¹.

Прогресивнолибералите атакуват и инфраструктурната политика на стамболовисткия кабинет. По повод строежа на жп линията Радомир – Гюешево цанковистите заявяват, че от подобна има смисъл само при подписано споразумение с Османската империя за продължението ѝ до Скопие. Най-силно критикувано е намерението на правителството да прокара линия Гърново – Нова Загора през Трявна и Борушица. Този проект предизвиква сериозен дебат, вкл. и в инженерните среди, и е яростно атакуван от цялата опозиция в парламента. Прогресивнолибералите го обявяват за твърде скъп, трудоемък, неефективен и ползващ корпоративните интереси на минните компании в Тревненския Балкан. В Народното събрание Ст. Данев, Д. Христов и Г. Пасаров защитават тезата, че трасето, което трябва да свърже централна Северна България с южните части, трябва да мине през прохода Хаинбоаз (дн. Проход на Републиката)¹¹².

¹¹⁰ България, IX, № 11, 07 ноем. 1906; № 53, 10 апр. 1907; *Попов, Ж.* Народнолибералната стамболовистка партия..., с. 86.

¹¹¹ СД, XIII ОНС, III РС, 9 заседание, 31 окт. 1905, 234–240; 10 заседание, 2 ноем. 1905, 251–258; 11 заседание, 3 ноем. 1905, 321–331; България, VII, № 33, 1 февр. 1905; № 70, 17 юни 1905; VIII, № 9, 4 ноем. 1905; № 10, 11 ноем. 1905; № 15, 29 ноем. 1905; Нова Марица (Пловдив), I, № 18, 19 юни 1905.

¹¹² България, IX, № 24, 22 дек. 1906.

Далеч по-балансирана е позицията на прогресивнолибералите по отношение на стачното движение сред железопътните работници. В края на 1906 г. служителите от бранша обявяват стачка с искания за по-високи заплати и 8-часов работен ден. ПЛП декларира, че „като политическа партия не можем да одобрим стачката на държавните служители“, подкрепя исканията за повишение на заплащането поради ръста на цените в последните години, но смята, че исканията за 8-часов работен ден са нереалистични, предвид ниската доходност на железниците¹¹³.

Образованието е друга сфера, в която прогресивнолибералите насочват своите критики към управлението. Декларирайки, че министерски постове трябва да се дават на обвързани с партиите политически фигури, ПЛП се обявява срещу назначението на „неутралния“ проф. Иван Шишманов за просветен министър. Тесните контакти на министъра с интелектуалците и назначенията на техни кадри в просветното ведомство цанковистите определят за „приспивателна политика“, с която правителството ограничава възможностите на интелигенцията да критикува управлението. Шишманов е обвиняван и затова, че не взема мерки срещу разпростирането на социалистическите идеи и „антирелигиозното течение“ сред учителството. Прогресистите смятат, че „учителят [...] е длъжен да просвещава гражданите за да познават те правата си, но той няма право да се явява като представител на една партия“¹¹⁴. ПЛП атакува закона за заплатите на народните учители, според който тяхната издръжка минава от общините в ръцете на държавата. Според цанковистите тази реформа нарушава принципа на децентрализация в просветното дело и превръща народните учители в държавни чиновници¹¹⁵. Популистка е критиката на прогресивнолибералите по отношение на дадената възможност общините да сключват нисколихвени заеми за строеж на училищни сгради. Според Г. Пасаров тази прерогатива ще обремени финансово общинските бюджети. Според прогресисткия депутат българското училище няма нужда от „луксозни училищни сгради с парно“¹¹⁶.

Университетската криза от 1907 г. подкопава авторитета на стамболовистите. Освиркването на княза, затварянето на Университета, убийството на премиера Д. Петков и последвалите репресивни мерки на кабинета на д-р Петър Гудев компрометират НЛП и спомагат за падането ѝ от власт. Прогресивнолибералите критикуват поведението на студентите при откриването на сградата на Народния театър, но обвиняват правителството, че раздухва инцидента.

¹¹³ Пак там, VI, № 218, 28 май 1904; № 243, 26 юни 1904; № 251, 07 юли 1904; VII, № 25, 24 дек. 1904.

¹¹⁴ СД, XIII ОНС, II РС, 30 заседание, 3 дек. 1904, 992 – 994.

¹¹⁵ СД, XIII ОНС, II РС, 31 заседание, 4 дек. 1904, 1025–1031; България, VII, № 21, 10 дек. 1904.

¹¹⁶ СД, XIII ОНС, IV РС, 52 заседание, 10 ян. 1907, 1414–1424; България, IX, № 27, 9 ян. 1907; № 28, 12 ян. 1907; № 30, 19 ян. 1907.

Временното закриване на Университета е квалифицирано от в. „България“ като „една от най-големите глупости на правителството“. В пленарната зала Ст. Данев и Д. Христов са още по-крайни и определят мярката като „груб произвол“ и нарушаване на университетската автономия¹¹⁷. В същия дух е оценен новият закон за Университета. Според цанковистите той превръща висшето училище във „военна гимназия“¹¹⁸. Опитът на правителството да отвори Университета с нови преподаватели и студенти е окачествен от ПЛП като „фиаско“. За прогресистите „професори не се фабрикуват, нито се създават с министерски укази“. Партийният орган „България“ приветства достолепното поведение на уволнените професори и агитира своите читатели да даряват средства за учредения от Григор Начович професорски фонд¹¹⁹.

Особено критична е Прогресивнолибералната партия по отношение на външната политика на „втория стамболовистки режим“. Високата степен на противопоставяне се обяснява със значителните различия във вижданията на цанковистите (крайни русофили) и народнолибералите („русофоби“) по отношение методите на българската дипломация, както и с факта, че външнополитическите проблеми допринасят в значителна степен за падането на кабинета на Ст. Данев през май 1903 г.

През първите месеци на управлението си правителството на Р. Петров променя курса на българската дипломация и се опитва да издейства подобрение на участието на българите в Турско чрез пряко споразумение с Портата. За тази цел на дипломатическа мисия в Цариград е изпратен известният с туркофилските си настроения Григор Начович. Цанковистите осъждат тази тактика на кабинета. Според тях мисията на Начович има за цел Княжеството да демонстрира, че се е очистило от „русофилските грехове“. Чрез опитите си за постигане на пряко споразумение, според прогресивнолибералите, България се лишава от поддръжката на Великите сили, и най-вече на Русия, и по този начин се излага на сериозна опасност от турска военна интервенция¹²⁰.

По време на Илинденско-Преображенското въстание ПЛП не успява да представи своя позиция, тъй като партийният орган „България“ точно в тези седмици спира поради финансови трудности. Провинциалната цанковистка преса призовава правителството да помогне на въстаналите българи „отвъд Рила и Родопите“, като обяви война на Турция¹²¹. Това становище не може да се приеме за официална позиция на ПЛП, а по-скоро отразява радикалните нагласи в целокупното българско общество. По повод неговата първа годиш-

¹¹⁷ България, IX, № 40, 23 февр. 1907.

¹¹⁸ Пак там, № 63, 1 юни 1907; № 73, 10 юли 1907; X, № 4, 12 окт. 1907; Нова Марица (Пловдив), III, № 129, 7 окт. 1907.

¹¹⁹ България, VI, № 627, 14 май 1903; № 628, 21 май 1903; № 629, 24 май 1903; Мисъл (Враца), I, № 45, 25 май 1903; *Попов, Ж.* Буржоазните опозиционни партии..., с. 50.

¹²⁰ Мисъл (Враца), II, № 6, 24 авг. 1903; Съвременник (Орехово), II, № 5, 24 авг. 1903.

¹²¹ България, VI, № 247, 2 юли 1904; № 262, 20 юли 1904.

нина „България“ обявява въстанието за „грешка“, но не на населението, а на „ония, които го водеха“, тъй като то довежда до погроми над българите, а същевременно не допринася за ускоряването на реформите. ПЛП се обявява срещу ново въстание и съветва революционерите към „благоразумие и търпение“¹²². Цанковистите не подкрепят четническата тактика, защото, според тях, тя възпрепятства провеждането на реформите, води до недоволство от страна на Великите сили, дава поводи на Османската империя за разправа с българския елемент, стимулира действията на сръбските и гръцките чети, като същевременно ограничава възможностите на българското правителство да лобира пред Силите за спиране на жестокостите¹²³.

Българо-турското споразумение от 26 март 1904 г. е квалифицирано от прогресивнолибералите като „босфорска трагикомедия“. Според тях то е унижително за България, защото я третира като васална на Османската империя държава. За цанковистите с тази договорка Портата не предприема никакви конкретни задължения, тъй като клаузите ѝ са предвидени в Мюрцшегската реформена акция на Великите сили. Тук оценката на прогресистите е силно некоректна. С българо-турското споразумение Портата се ангажира да даде политическа амнистия за участниците във въстанието (с изключение на извършилите терористични акции) и да позволи на бежанците да се върнат по родните си места – постановки, които липсват в Мюрцшегския реформен план. Задължението на българското правителство да спира преминаването на четите през границите за ПЛП компрометира стамболовистите, които през 1902–1903 г. най-яростно критикуват мерките на Даневото правителство срещу Върховния македоно-одрински комитет (ВМОК)¹²⁴. Цанковистите се обявяват срещу репатрирането на бегълците от Княжеството обратно в Македония и Одринско. Според в. „България“ управляващите водят бежанците „като агнета на заколение“ и издигат „китайска стена“ между свободна България и българите в Турско¹²⁵.

Като цяло ПЛП определя политиката на управляващите по отношение на Турция като „безалаберна, безсистемна“ и „фокусническа“¹²⁶. Опитите на правителството да води по-гъвкава и многопосочна дипломация, декларацията на Р. Петров, че ако насилията в Македония не спрат, България ще „усвои една по-активна политика“, частичната мобилизация в края на 1903 г. и свикването на резервистите се оценяват от цанковистите като „аларми“ и „дрънкане на оръжие“¹²⁷. Генералното обвинение към стамболовисткия кабинет е, че

¹²² Пак там, VII, № 45, 15 март 1905; X, № 20, 11 дек. 1907; № 21, 14 дек. 1907.

¹²³ Пак там, V, № 160, 11 март 1904; № 173, 31 март 1904; № 174, 1 апр. 1904; № 176, 3 апр. 1904; № 182, 10 апр. 1904; *Пантев, А и др.* Външната политика на България и опозиционните партии (1900–1914). – ИИИ, XXIII, 1974, с. 115.

¹²⁴ България, VI, № 205, 10 май 1904.

¹²⁵ Пак там, № 31, 1 окт. 1903; № 55, 29 окт. 1903.

¹²⁶ Пак там, VI, № 6, 30 авг. 1903; № 9, 3 септ. 1903.

¹²⁷ СД, XIII ОНС, IV РС, 5 заседание, 23 окт. 1906, 54–61; България, IX, № 52, 6 апр. 1907; Нова Марица (Пловдив), II, № 82, 1 окт. 1906.

няма строго определена политика по националния въпрос. За прогресистите дипломатията на стамболовисткия режим „вдъхна подозрението у съседите ни за чистотата на нашите стремления по македонския въпрос“ и по този начин провокира за действията на сръбската и гръцката въоръжена пропаганда в Македония¹²⁸. ПЛП обвинява управляващите в София, че се опитват да превърнат македонските дейци в „свои оръдия“ и натоварва правителството с отговорността за вътрешните конфликти във Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО), довели до убийството на Иван Гарванов и Борис Сарафов в края на 1907 г.¹²⁹ Интересна е позицията на прогресивнолибералите по отношение на автономизма като тактика в националноосвободителното движение и на въоръжения конфликт като средство за разрешаване на националния въпрос. В своя реч в Народното събрание през октомври 1904 г. Ст. Данев отбелязва, че ако реформите на Великите сили доведат до автономия, „ние трябва да ги приемем без задни мисли [...] с риск дори да турим в разрез с нашите народни аспирации“. В случай на темен провал обаче, според лидера на ПЛП, „тогава по неволя заръг ще бъде хвърлен“¹³⁰.

Прогресивнолибералната партия приветства опитите за политическо и икономическо сближение със Сърбия. Срещата на княз Фердинанд с крал Петър Караджорджевич в Ниш на 1 май 1904 г. се коментира като „щастливо събитие“, с което „се туря основата на сръбско-българската дружба“¹³¹. И тук обаче цанковистите плащат дан на опозиционния си статус. Те определят като главна пречка за подобрене на отношенията между двете страни българското правителство, тъй като „правителството на Сърбия, излязло от средата на могъщата радикална партия, даде достатъчно доказателства, че напълно споделя мисълта за едно искрено и тясно сближение с България“¹³². Двустранната митническа спогодба от юли 1905 г. се квалифицира като „сериозна крачка за икономическото и политическото сближение на двете държави“¹³³.

При управлението на Народнолибералната партия (1903–1908) българо-гръцките отношения се обтягат поради засилването на андартските набези в Южна Македония, довели до голямото клане в Загоричане през април 1905 г.

¹²⁸ България, VII, № 67, 7 юни 1905; X, № 17, 30 ноем. 1907; Напред (Враца), № 3, 8 дек. 1907; Нова Марица (Пловдив), I, № 6, 20 март 1905.

¹²⁹ България, VII, № 10, 2 ноем. 1904.

¹³⁰ Пак там, VI, № 200, 3 май 1904.

¹³¹ Пак там, № 229, 10 юни 1904. ПЛП приветства преврата от 1903 г. и отстраняването на Обреновичите от власт. Видим е стремежът на цанковистите да се оприличат с Радикалната партия, която е водеща политическа сила в Сърбия през този период. Неколкократно прогресистките издания представят сръбското развитие след 1903 г. като модел, който трябва да бъде следван от Княжеството.

¹³² България, VIII, № 20, 20 дек. 1905; № 23, 3 ян. 1906; *Ђорђевић, Д.* Србија и Балкан на почетку XX века (1903–1906). – Във: *Југословенски народа преди први светски рат.* Београд, 1967, 222–223.

¹³³ България, VIII, № 3, 14 окт. 1905.

По отношение на възникналото като реакция антигръцко движение в Княжеството прогресивнолибералите обявяват, че „политиката на търпимостта към малцинствата е най-мъдрата политика“ и по тази причина българската държава не бива да отговаря с репресии към етническите гърци в своите предели¹³⁴. Цанковистите осъждат погромите над българските гърци през 1906 г. – събитията във Варна, Станимака и най-вече – изгарянето на Анхиало (дн. Поморие), но определят българското правителство за „морален отговорник“ заради неговата „дива, националистична политика“. Участието на някои партийни кадри, като Петър Драгулев от Варна, в антигръцките мероприятия показва, че официалната линия на ПЛП не се споделя от всичките нейни съмишленици¹³⁵. Видим е и стремежът на прогресивнолибералите да използват за теснопартийните си интереси противогръцките демонстрации в страната, да променят тяхната насока и да ги преобразуват в антиправителствени митинги¹³⁶.

Анализирайки езика на пресата, Камка Новакова определя отношението на Прогресивнолибералната партия към управляващите стамболовисти като „обикновено партизанско опозиционерство, което личи в невъздържаността, в грубите епитети и характеристики“¹³⁷. Това становище не е лишено от основания. Негативизмът преобладава в цанковистките оценки на управлението както в пресата, така и в речите в парламента и на партийни събрания. Използвайки една фраза на княз Фердинанд, прогресивнолибералите, както и останалата опозиция, започват да наричат режима на стамболовистите с ироничното „неизбежната фаза“. Почти перманентни са обвиненията във финансови злоупотреби. Нужно е обаче да се отбележи, че в това отношение тактиката на прогресистите е малко по-различна от онази на техните колеги – народняци и демократи. Респектирани от съдебните преследвания срещу редакцията на народняшкия „Мир“ по повод разкритията около аферата „Шарл и Жан“, цанковистките издания избягват да фиксират конкретни случаи на корупция. По-отношение на най-скандалната афера партийният орган „България“ отбелязва, че „българският народ трябва да разбере истинските имена на Шарл и Жан“, но се ограничава с публикуването на стенограмата от съдебния процес¹³⁸. Трябва да се спомене обаче, че сред адвокатите на редакторите на „Мир“ личи и името на прогресивнолиберала д-р Ал. Радев.

Цанковистките критици често са едностранчиви. Омаловажават се или изобщо не се отбелязват успешните мероприятия на правителството, подце-

¹³⁴ П. Драгулев участва в акцията по недопускането на Варненския патриаршистки (гръцки) митрополит. За своите си действия Драгулев временно е изключен от ПЛП.

¹³⁵ България, VIII, № 64, 13 юни 1906; № 73, 14 юли 1906; № 74, 21 юли 1906; № 76, 24 юли 1906; № 78, 1 авг. 1906; № 80, 8 авг. 1906; IX, № 5, 17 окт. 1906; Нова Марица (Пловдив), II, № 73, 30 юли 1906; № 76, 20 авг. 1906.

¹³⁶ Новакова, К. Цит. съч., с. 27.

¹³⁷ България, VIII, № 40, 10 март 1906; № 44, 24 март 1906; № 49, 18 апр. 1906.

¹³⁸ Пак там, VI, № 111, 12 ян. 1904.

няват се резултатите от неговите реформи. Законът за насърчаване на местната промишленост, регулиращ протекционистичната политика, законът за опазване на общественото здраве, целящ модернизиране на здравеопазването и учредяващ Дирекцията за опазване на общественото здраве, учредяването на Българска земеделска банка и още значими и знакови реформи не са коментирани от цанковистката преса. Други, като измененията в Наказателния закон, въвеждащи условната присъда и отработването (схемата два отработени дни да се броят за три излежани), са одобрени с половин уста¹³⁹. Законът за защита на женския и детския труд е квалифициран като „канцеларско-академическо“ законодателство – ненавременно и без практически ползи¹⁴⁰.

Тук обаче трябва да се направят няколко уточнения. На първо място, негативизмът и черногледството са характерен белег на всяка опозиционна формация по всяко едно време и в това отношение цанковистите не правят изключение.

На второ място, при всичките им критики към управлението, прогресивнолибералите демонстрират стремеж да следват принципите си по отношение на вътрешната и външната политика. По националния въпрос прогресистите не изоставят своите концепции за характера и насоките на българската дипломатия – облягането на Русия и търсенето на сътрудничеството на Великите сили (интернационализирането на македонския въпрос), както и за ролята и мястото на националноосвободителното движение (против революционните прояви и четничеството). По отношение на финансовата политика ПЛП критикува управляващите от гледната точка на своите виждания за необходимостта от балансирани реалистични бюджети и съкращаване на разходите.

На трето място, във времето на „втория стамболовистки режим“ прогресистите се опитват да популяризират в обществото някои свои програмни виждания, материализирането на които те смятат за особено важно към момента. Първата подобна идея е за разпространението на взаимоспестовните (райфайзенови) каси. Тя се рекламира в брошура на Димитър Христов, излязла от печат през 1906 г.¹⁴¹ Според цанковистите подобни сдружения, ако се управляват от „честни и разумни хора“, ще улеснят достъпа на земеделските производители до нисколихвените кредити на Българската земеделска банка (БЗБ). В същата брошура Христов отстоява необходимостта от преориентация на селското стопанство към техническите и трайните култури (овощарство, тютюнопроизводство и пр.), както и към скотовъдството, като отрасли, по-доходоносни и по-

¹³⁹ Пак там, VIII, № 29, 27 ян. 1906.

¹⁴⁰ *Христов, Д.* Земеделските сдружавания. С., 1906. По същата тема Д. Христов чете доклад още на заседанието на Върховния комитет от декември 1904 г. Вж.: НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 58, л. 386; България, VII, № 20, 7 дек. 1904. Тезата му е повторена от Анастас Мустаков в реч на втория партийен конгрес през 1907 г.

¹⁴¹ България, VII, № 18, 30 ноем. 1904; IX, № 62, 29 май 1907.

слабо влияещи се от климатичните условия. През пролетта на 1907 г., когато поради суровата зима добивите се очертават като по-слаби, тези идеи са поставени отново на разглеждане този път от партийния орган „България“¹⁴².

Друга идея, която се лансира от прогресивнолибералите, също е свързана с повишаването производителността и доходността на земеделието. На втория партиен конгрес от април 1907 г. Ал. Людсканов изнася реферат за необходимостта от професионализиране на средното образование¹⁴³. Людсканов критикува възприетата в България германска система на общото (хуманитарно) образование като „фабрика за чиновници“ и създаваща „поколение декласирано“. Прогресивнолибералите се обявяват за реформа в просветното дело, разширяваща децентрализацията и акцентираща върху професионалното обучение и специализациите по английски модел.

В опозиция цанковистите продължават да популяризират и пропорционалната избирателна система. В реч на заседанието на Върховния комитет от декември 1904 г. Ал. Людсканов критикува мажоритарната система като „противосоциална“ и несправедлива. Отново се лансира идеята за постепенното въвеждане на пропорционалния вот по метода „Донт“ – първо в градските, а по-късно – и в парламентарните избори, както и предложенията за гарантиране тайната на гласоподаването, унифицирането на бюлетините и проверката на изборите от Върховния касационен съд – виждания, които прокарва Д. Христов в своя нереализиран законопроект от началото на 1903 г. Комитетът гласува специална резолюция, задължаваща Централното бюро да пропагандира избирателната реформа. Пловдивският прогресистки „Нова Марица“ предлага и въвеждане на задължителното гласуване¹⁴⁴.

В годините след 1903 г. все по-широка публичност придобива идеята за обединението на българските партии и окрупняването им в по-големи формации. Неуспехът на опозицията в изборите от есента на 1903 г., голямата роля на монарха при издигането и свалянето на правителства и министри – т. нар. „личен режим“, дезавуирането на партийните кандидати при разпределянето на министерски кресла и не на последно място – осъзнаването от самите политици, че в организационен и идеен план българските партии не са на висота, стимулират лансирането на идеята за партийните обединения и коалиции. Тези идеи не са нови в българското политическо пространство. Те се появяват почти веднага след разпада на двупартийния модел в средата на 80-те години на XIX в. и циркулират непрекъснато в обществото.

¹⁴² НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1850, л. 89 – 91.

¹⁴³ Пак там, ф. 12, а.е. 58, л. 386; България, VII, № 20, 7 дек. 1904; Нова Марица (Пловдив), I, № 11, 1 май 1905.

¹⁴⁴ ЦДА, ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 200–201; оп. 4, а.е. 7, л. 425; НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1694, л. 20–26; България, VI, № 173, 31 март 1904; *Ангелова, Р.* Развитие и дейност..., с. 144; *Новакова, К.* Цит. съч., с. 51; *Саздов, Д.* Демократическата партия..., 265–266.

В идеен план редица политици и общественици пропагандират необходимостта от обединението на политическите течения в две или три стабилни и многочислени формации, които да консолидират партийната система, да неутрализират влиянието на монарха в българската политика и по този начин да превърнат партиите в първостепенен фактор в политическия живот. В практическата политика обаче реализацията на тези идеи се ограничава до няколко повече или по-малко нетрайни обединения, предимно с антиправителствена насоченост. Парадоксът е, че тези идеи получават най-голяма публичност именно във времето на партиен разпад – обособяването на младолибералите и радикалдемократите.

Първото мащабно коалиране в условията на „втория стамболовистки режим“ е Съединената опозиция при изборите от есента на 1903 г. Неуспехът на обединените партии охлажда амбициите на партийните водачи, но диалогът помежду им не замира. През март 1904 г. Др. Цанков излиза с инициативата за учредяване на „Дружество на конституционалистите“. По разбиранията на Цанков това „дружество“ трябва да координира опозиционната дейност на прогресивнолиберали, народняци, демократи и „млади демократи“, но я ограничава почти изцяло до свикване на общи митинги. Проектът не предвижда дори поставяне на общи кандидатури в изборите. Идеята на стария държавник е определено наивна. Нейното реализиране не би донесло практически ползи за партиите, тъй като те, така или иначе, организират съвместни прояви и без подобни споразумения „на върха“. Знаково е обстоятелството, че проектът не е изработен от партиен шеф, макар че Ст. Данев е принуден да го подкрепи от чувство за партийна солидарност. Останалите партийни босове – Ив. Ев. Гешов, Т. Теодоров, Ал. Малинов и Т. Влайков – обаче не чувстват подобна и подминават с мълчание предложението на мастития старец¹⁴⁵.

През март 1905 г. прогресивнолибералите отново поставят на разглеждане въпроса за коалирането на трите „конституционни“ партии – ПЛП, НП и ДП (вкл. и „младите“ демократи). Идеята се подема от партийния орган „България“ и се разпространява от другите цанковистки издания, в това число и „Ден“ на Велчо Т. Велчев. За прогресистите при ниската гражданска култура на българите коалиционните управления се явяват „единствената мярка за гарантиране на гражданските права и свободи“¹⁴⁶. В същия месец Др. Цанков издава своята брошура „Катехизис на представителското управ-

¹⁴⁵ България, VII, № 45, 15 март 1905; Нова Марица (Пловдив), I, № 8, 3 апр. 1905.

¹⁴⁶ Цанков, Др. Катехизис на представителското управление. Представителски режим, парламентарно управление, парламентарен режим, парламентаризъм. С., 1905. Цанков обособява типовете управление като „представителско“, „абсолютно монархическо самодържавие“, „абсолютно монархическо конституционно“, „теократично“, „варварско“, „демократично“, „конфедеративно“, „социалистическо/комунистическо“ и „башибозушко“.

ление¹⁴⁷. По същество тя представлява един не особено успешен опит за теоретизиране върху типовете политически системи и тяхната класификация и не отразява партийните схващания по тази проблематика, а най-вече – личните автори. В случая важен е призивът към опозиционните политически партии да работят съвместно за осигуряването на свободни избори – „въпрос на живот и смърт за Търновската конституция“ срещу узурпацията на „господаруването на народа (народния суверенитет – б. м., Св. Ж.)“ от страна на монарха и министрите.

Лидерът на ПЛП Ст. Данев се солидаризира с последния апел, който е разпространен от цанковистката преса. В случая трябва да се отбележи обаче, че, критикувайки княза в узурпиране на народния суверенитет, прогресистите не отричат ролята му на незаобиколим фактор в политиката. ПЛП отстоява идеята за равнопоставеност между Короната и „народното представителство (парламента – б. м., Св. Ж.)“ във взаимоотношенията им. Един баланс, който трудно може да бъде постигнат практически.

Цанковистите се включват и в дебата между демократите и „младите“ демократи (от 1906 г. – радикалдемократи) относно начина на заемане на властта. Според кръга около Т. Влайков и Найчо Цанов една истинска конституционна партия може да придобие властта единствено „отдолу“ – когато получи доверието на избирателите и спечели парламентарни избори, и в никакъв случай „отгоре“ – като дадена от Двореца. Според лидерите на Демократическата партия властта може да бъде легитимно получена и по двата начина, стига правителствата да осигуряват свободни избори. В тази дискуссия прогресивнолибералите заемат страната на „старите“ демократи – каравелисти. Според цанковистите въпросът за „дохождането на власт от долу или от горе на една партия у нас [...] не е въпрос на принципи, а на тактика“. За тях идването на власт „отгоре“ не представлява проблем и дори е по-реалистично, тъй като една партия може да поеме юздите на управлението „отдолу“ едва когато „съзрее политически“. И понеже въпросното „съзряване“ е продължителен и бавен процес, то партиите не бива да се ограничават в това време единствено в „проповеди“¹⁴⁸.

До началото на 1907 г. обединението на опозиционните на стамболовисткия кабинет партии не надхвърля равнището на добрите пожелания. Икономическият растеж дезинтересира обикновения българин от партийните борби. Корупционните скандали не предизвикват желаната от опозицията обществена реакция и това се признава от нейните водачи¹⁴⁹. Обединителните

¹⁴⁷ България, VIII, № 66, 20 юни 1906; № 85, 29 авг. 1906; Нова Марица (Пловдив), II, № 69, 2 юли 1906.

¹⁴⁸ България, VIII, № 44, 24 март 1906.

¹⁴⁹ Вечерна поща, № 1596, 28 ян. 1906; *Стателова, Е.* Иван Ев. Гешов. Из трънливия път на създанието. С., 1994, с. 164. В съдебната зала Цанков заявява, че Евлогий Георгиев е завещал имуществото си на България.

процеси са възпрепятствани и от партийния егоизъм и недоверието между политическите лидери. Дан за последното дават и прогресистите. През декември 1905 г. Др. Цанков свидетелства срещу Иван Ев. Гешов по делото за наследството на милионите на Евлоги Георгиев. Това поражда народняшко-прогресистка разпра и компрометираща идеята за междупартийно сплотяване¹⁵⁰.

В самото начало на 1907 г. политическата ситуация в Княжеството коренно се изменя. Група студенти, приближени до Народната партия, освиркват княза при откриването сградата на Народния театър. В отговор правителството затваря Университета и уволнява професорите, обвинени, че са допуснали и стимулирали „моралната развала“ сред студентството. Репресивните мерки не са подкрепени от просветния министър Шишманов, който в знак на протест подава оставка, и сричат рейтинга на правителството в българското общество и най-вече в средите на интелигенцията.

Общественото недоволство стимулира разговорите между опозиционните лидери. На 16 януари 1907 г. в дома на народняка Т. Теодоров представители на ПЛП (Ст. Данев и Ал. Радев), НП (Т. Теодоров и Димитър Яблански), ДП (Ал. Малинов и Андрей Ляпчев), Радикалдемократическата партия (РДП) (Н. Цанов и Т. Влайков) и Българската работническа социалдемократическа партия (широки социалисти) (БРСДП ш. с.) (Янко Сакъзов и д-р Петър Джидров) договарят съставянето на опозиционен Патриотичен блок. В изработената обща платформа коалираните партии декларираат, че ще се борят за реставрацията на „конституционно-парламентарното управление“ и за прокарване на реформи, осигуряващи демократизацията, свободата на изборите, по-справедливо данъчно облагане, съкращаване на военния бюджет и социално законодателство. Избрано е Постоянно присъствие на Блока от 25 души – представители на коалиралите се формации. То е оглавно от лидера на ПЛП д-р Данев¹⁵¹.

Учредяването на Патриотичния блок е приветствано от средите на Прогресивнолибералната партия. Партийният орган „България“ определя съюза като „велико дело“ и „лига за народни права“, а неговото конституиране – като „тържество на мощната и окопитила се вече българска демокрация“. Цанковистите дефинират целта му като „унищожение на системата на личните режими“ чрез законна борба. Петте партии – членки, за прогресивнолибералите представляват „грамадното мнозинство от българския народ“¹⁵².

¹⁵⁰ ЦДА, ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 232; България, IX, № 31, 23 ян. 1907; *Ангелова, Р.* Развитие и дейност..., 161–162; *Попов, Ж.* Буржоазните опозиционни партии..., 56–57; *Саздов, Д.* Демократическата партия..., 278–279; *Чешмеджиев, Гр.* Политически спомени. С., 1988, с. 187. Текстът на Платформата може да се види в: *История на българите 1878–1944 в документи. Т. 1. Ч. 1. С., 1994, с. 366.*

¹⁵¹ България, IX, № 32, 26 ян. 1907. Вестник „Ден“ обявява Блока за коалиция на „конституционните партии срещу личния режим и правителството“. Ден, № 1096, 25 ян. 1907.

¹⁵² България, IX, № 34, 2 февр. 1907.

Събитията от следващите седмици показват, че опозиционните шефове разглеждат борбата срещу правителството най-вече като свикване на протестни митинги из цялата страна, на които обществото да демонстрира, че сваля доверието си от управляващите. Инструкции в подобна насока дава ЦБ на ПЛП в специално окръжно до съмишлениците от 2 февруари 1907 г.¹⁵³

Тези ходове на шефовете на коалиралите се формации имат главно две цели. Първата е техните партии да оглавят общественото недоволство, а втората – да разпространят протестната вълна в цялата страна. В течение на втората половина на януари и през целия февруари опозиционни митинги с дейното участие на цанковистите са проведени на редица места в страната – Пирдоп, Бяла Слатина, Белоградчик, Видин, Русе, Разград, Казанлък, Сливен, Пещера, Харманли¹⁵⁴.

Предвиденият за 4 февруари голям протест в столицата е отложен поради смъртта на княгинята-майка Клементина и е проведен на 18 февруари 1907 г. На площад „Позитано“ се събират близо 25 хил. души. Председател на организационния комитет на проявата е прогресивнолибералът П. Станчев, а в бюрото на митинга (неговото ръководство) влизат Георги Тишев (ДП), Д. Яблански (НП), д-р Стефан Киров (РДП), д-р П. Джидров (БРСДП (ш. с.) и д-р Андрей Ходжов (ПЛП)¹⁵⁵. На него речи държат партийните лидери, а резолюцията му призовава „всички български граждани да съединяват в едно действие своите усилия и да изкажат на публични събрания народното недоволство към правителството“. Обединените партии декларират публично, че Блокът ще съществува „до възобновяването на законността в страната“.

Според Росица Ангелова при Патриотичния блок опозиционните партии за пръв път се обединяват върху една „принципна основа“. За нея коалицията е „дело на нарасналото политическо съзнание на българския народ“¹⁵⁶. Подобни оценки надценяват ролята и мястото на Блока. Факт е, че той представлява най-значимото партийно обединение до 20-те години на ХХ в. (съставянето на Конституционния блок през 1922 г. и Демократическия сговор през 1923 г.). В Патриотичния блок са представени трите партии от русофилския спектър – ПЛП, НП, ДП, както и формациите от оформящата се в България умерена левица – РДП и БРСДП (ш.с.). Знаково тук е присъствието на широките социалисти.

Като поставени цели и конкретна дейност обаче Патриотичният блок не се различава особено от предните политически обединения. Съставянето му не е толкова белег на политическо съзряване на българското общество, колкото пореден, наистина най-значителен и сравнително успешен, опит на опозици-

¹⁵³ Пак там, № 31, 26 ян. 1907; № 41, 27 февр. 1907; Разградски новини (Разград), IV, № 106, 10 февр. 1907.

¹⁵⁴ ЦДА, ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 235; ф. 249 к., оп. 1, а.е. 9, л. 551–559; България, IX, № 39, 20 февр. 1907; Ангелова, Р. Развитие и дейност..., 162–164.

¹⁵⁵ Ангелова, Р. Развитие и дейност..., 161–162.

¹⁵⁶ България, IX, № 43, 6 март 1907.

онните формации да се възползват от общественото недоволство при своята опозиционна борба. Що се отнася до платформата на Блока, тя не надхвърля качествено платформите на предишни коалиционни формирания – Съединената легална опозиция (СЛО) в 1893 г., либералната коалиция от 1896 г., Съединената опозиция от 1903 г. В програмата на съюза от 1907 г. преобладават общите фрази (социално законодателство, изборителна реформа и т.н.), присъстващи в програмните документи на „блокираните“ партии. Не са посочени конкретните мерки, които биха материализирали добрите обещания. В този смисъл Патриотичният блок не представлява обединение с конкретна програма за управление. Нещо повече, самата платформа дава свобода на партиите – участнички да търсят самостоятелно пътя към властта.

На 26 февруари 1907 г. в столицата е убит министър-председателят Димитър Петков. Физически извършител на убийството е уволненият чиновник Ал. Петров, но правителството търси политически подтекст и обвинява в поръчителство близки до Народната партия фигури. Редакторът на в. „Балканска трибуна“ Иван Икономов е даден на съд. Засилват се и репресиите срещу опозицията. ПЛП осъжда убийството като „злодейски подвиг“, но отбелязва, че случилото се е резултат от грубите действия на режима¹⁵⁷. Цанковистите определят назначението на д-р Петър Гудев за министър-председател като правилно „от парламентарно гледище“, но според тях е недопустимо в една „конституционна държава“ постове на премиера и партийния шеф в управляващата партия да се поделят между различни фигури¹⁵⁸.

Засилените мерки на правителството, страхът от репресии, а вероятно и шокът от убийството на действащ премиер и опасенията от провокиране на размирици, принуждават опозиционните водачи да ограничат размаха на Патриотичния блок. От началото на март 1907 г. протестните митинги спират. Антиправителствената борба се ограничава в печата, но дори и тонът на опозиционната преса се смекчава значително. Затова, разбира се, допринасят и новият закон за печата, затегнал цензурата, както и законът за анархистите. В следващите седмици на фокус е поставен процесът срещу редактора на „Балканска трибуна“. Прогресивнолибералите го определят като „пародия на правораздаването“ и обвиняват властта в намеса и оказване на натиск върху следствените и съдебните органи¹⁵⁹. В съдебната зала И. Икономов е защитаван

¹⁵⁷ След смъртта на Димитър Петков и временното премиерстване на Д. Станчов за министър-председател е назначен П. Гудев. НЛП обаче е оглавена от д-р Н. Генадиев. Според в. „България“ „тая двойственост няма подобие на себе си в никоя друга конституционна държава“. България, IX, № 43, 6 март 1907.

¹⁵⁸ Пак там, № 64, 5 юни 1907; № 67, 15 юни 1907.

¹⁵⁹ ЦДА, ф. 3 к., оп. 8, а.е. 952, л. 64; ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 238; България, IX, № 65, 8 юни 1907. Обвиняемите в убийството на Д. Петков са изправени пред военнополови съд, съгласно новоприетия закон за анархистите. Действието му в случая обаче е с обратна сила, което поставя под съмнение неговата легитимност.

от д-р Ал. Радев. Видният столичен адвокат и прогресивнолиберал отхвърля правото на военнополовия съд на разглежда дела срещу цивилни граждани в мирно време. По тази причина той е отстранен от процеса и е даден под съд за оскърбяване на съда и офицерството¹⁶⁰.

През пролетта на 1907 г. активността на Патриотичния блок спада драстично. В края на май опозиционната формация фактически е разтурена. За официална мотивировка се използва невъзможността на партийните шефове да се договорят за обща програма за управление¹⁶¹. За разтурянето на Блока спомага значително намесата на княз Фердинанд, който с редица преки и индиректни контакти се опитва да елиминира Народната партия от опозиционната комбинация.

Още през януари 1907 г. Михаил Савов се среща неколкостранно с варненския прогресивнолиберал Г. Пасаров. В разговорите помежду им генералът намеква, че Ст. Данев е княжески фаворит за наследник на премиерския стол, но съветва цанковистите да напуснат Патриотичния блок, който обслужвал интересите на народняците¹⁶². През месец май 1907 г. Савов отново се проявява като посредник между Двореца и прогресистите. От разговорите се вижда, че стремежът на княза е да формира коалиционен прогресистко-демократически кабинет. За тази цел Савов сондира Ст. Данев, Ал. Людсканов, Ал. Малинов и Михаил Такев¹⁶³.

Следващата стъпка на княз Фердинанд са директните контакти с лидерите на Прогресивнолибералната и Демократическата партия. Още на 27 март 1907 г. Др. Цанков е поканен на аудиенция¹⁶⁴. На 21 май, след пауза от четири години, Дворецът е посетен и от д-р Данев. Формалния повод е отказът на Данев да представлява страната на Хагската конференция за мир. На срещата обаче се обсъждат „бъдещите комбинации“. В писмо до жена си шефът на ПЛП споделя, че „като че ли се разбрахме с княза“ и изразява очакване, че след 2–3 месеца ще има министерска промяна¹⁶⁵. През май на аудиенция са приети и водачите на ДП Ал. Малинов и Ан. Ляпчев. В резултат, на 22 май, на среща в дома на народняка Никола Радев, представителите на ПЛП и ДП отказват да работят за общо управление, а искат дейността на Патриотичния блок да се ограничи до обща агитационна борба¹⁶⁶.

¹⁶⁰ ЦДА, ф. 249 к., оп. 1, а.е. 9, л. 587; Ден, № 1218, 1 юни 1907; *Ангелова, Р.* Развитие и дейност..., с. 167; *Попов, Ж.* Буржоазните опозиционни партии..., с. 57.

¹⁶¹ НБКМ – БИА ф. 15, а.е. 1203, л. 9–12; *Саздов, Д.* Демократическата партия..., с. 280.

¹⁶² ЦДА, ф. 3 к., оп. 8, а.е. 952, л. 23–28. Княжеският секретар Страшимир Добрович предава на Фердинанд своя разговор с М. Савов, при който последният споделил впечатленията си от срещите си с партийните лидери и заключил, че „както демократи, така и цанковисти били ужасно гладни за власт и с нетърпение чакали да бъдат повикани“.

¹⁶³ НБКМ – БИА, ф. 11, а.е. 5, л. 138–139; *Саздов, Д.* Демократическата партия..., с. 282.

¹⁶⁴ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 3001, л. 568.

¹⁶⁵ *Ангелова, Р.* Развитие и дейност..., с. 167.

¹⁶⁶ Жеко Попов смята, че идеята за Малкия блок е лансирана от Начович още през 1904 г. *Попов, Ж.* Буржоазните опозиционни партии..., с. 54; *Същият.* Народнолиберална-

След провала на Патриотичния блок името на Прогресивнолибералната партия се намесва в един нов проект. През есента на 1907 г. Григор Начович излиза със свое предложение за т.нар. Малък блок. Според стария държавник проектът трябва да обедини НП, ПЛП и Либералната (радославистка) партия за срок от 6 години. Предвижда се коалираните партии да излъчат представители в един Централен клуб от 12 души с ротационно председателство¹⁶⁷. От комбинацията са изключени демократите, тъй като, по думите на нейния автор, те са „надути и кухи доктринери, неспособни за никаква практическа работа“.

Проектът на Начович вероятно има връзка с неговите планове за завръщане на политическата сцена, както и с разложителните процеси в Либералната партия. Още в началото на 1905 г. някои среди сред радославистите предлагат на българския дипломатически агент в Цариград да формира и оглави една нова политическа формация – „Рационална партия“, която да обединява радославистите и бившите консерватори в НП и ПЛП. Тази идея се възражда в началото на 1907 г., когато вече Начович е приключил своята дипломатическа кариера¹⁶⁸. Още от края на 1906 г. около последния започва да се организира един неформален политически кръжец, в който влизат именно бившите консерватори, понастоящем народняци и прогресивнолиберали – Марко Балабанов, д-р Минчо Цачев, Нестор Марков, д-р Христо Стамболски и др.¹⁶⁹

През декември 1907 г. Гр. Начович изпраща своя проект до Др. Цанков и Ст. Данев¹⁷⁰. Последният приема предложението резервирано. В бележките си Начович отбелязва, че лидерът на ПЛП отхвърля идеята, тъй като не иска да участва в комбинация с народняците, с чийто лидер князът е в лоши отношения¹⁷¹. В действителност през есента на 1907 г. народняците подозират прогресисти и демократи в договорка за общо управление, изключващо НП. Последвалите събития обаче показват, че Данев има други мотиви за своя отказ. Вероятно той не желае да се обвързва с радославистите, както и със самия Начович, който вече е в немилост пред Двореца. Не бива да се пропуска, че към декември 1907 г. прогресистите все още таят надежда да съставят хомогенен кабинет или поне такъв, доминиран от тях.

та стамболовистка партия..., 31–32. Тази датировка е отхвърлена от Росица Ангелова. Вж.: Ангелова, Р. Развитие и дейност..., 168–170; Саздов, Д. Демократическата партия..., с. 320; Същият. Княз Фердинанд, опозицията и установяването на Демократическата партия на власт през 1908 г. – НТ ВБОУ, LIV, 1997, с. 285.

¹⁶⁷ НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а.е. 593, л. 154–156; оп. 3, а.е. 2606, л. 75–76.

¹⁶⁸ В тази връзка трябва да се спомене, че през октомври 1906 г. в писмо до Начович М. Балабанов се изказва за групиране на ПЛП, НП и ДП. НБКМ. – БИА, ф. 14, оп. 5, а.е. 4258, л. 3–4.

¹⁶⁹ Пак там, а.е. 4012, л. 110–114; а.е. 4265, л. 9–15; ф. 386, а.е. 83, л. 14–19.

¹⁷⁰ Пак там, ф. 14, оп. 5, а.е. 4265, л. 21.

¹⁷¹ Един цанковист красноречиво определя възможността за получаване на властта „отдолу“ със сентенцията „трай коньо за зелена трава“. – НБКМ – БИА, ф. 187, а.е. 3, л. 210–211; 315–318.

Вестта за визитата на партийния шеф в Двореца ободрява прогресивнолибералите и съживява техните надежди за влизане във властта. В редица писма от провинцията съмишлениците съветват Ст. Данев да изостави всякакви опити за обединения с народняци и демократи и да поддържа добри отношения с княза, които биха трасирали пътя за самостоятелно правителство на ПЛП¹⁷².

През лятото на 1907 г. дните на „втория стамболовистки режим“ изглеждат преброени. Княз Фердинанд продължава да ухажва демократи и прогресивнолиберали. Кабинетната промяна се забавя както заради желанието на монарха да задържи стамболовистите на власт до приключване работата на редовната парламентарна сесия, така и поради несклонността на демократите да допуснат в бъдещо правителство прогресивнолибералите и желаните от Фердинанд „неутрални“ представители¹⁷³.

На 8 януари 1908 г. държавният глава изисква и получава оставката на своите министри. Княз Фердинанд прави последни опити да сплоти демократи и прогресивнолиберали в един кабинет. В следващите дни партийните босове Ст. Данев и Ал. Малинов се срещат няколко пъти и обсъждат възможна комбинация. Лидерът на ПЛП първоначално предлага общопартиен кабинет с участието на партиите от опозиционния блок (без широките социалисти, които все още странят от съвместно управление с „буржоазните“ партии), либералите, младолибералите и дори стамболовистите от дисидентския кръжец около Тодор Гатев. Според Данев подобен кабинет трябва да има служебен характер и функциите му да се ограничат до провеждането на парламентарни избори, след което да се излъчи ново правителство от средите на парламентарното мнозинство.

Тази идея не е особено реалистична към началото на 1908 г. Остава открит въпросът дали именно поради тази причина тя не е предложена от лидера на ПЛП. Към началото на януари Ст. Данев забелязва както твърдото намерение на княза да даде власт на демократите, така и тяхното нежелание да я поделят с когото и да било. Следващото предложение на Ст. Данев – за коалиция между ДП, ПЛП и НП, не се приема от каравелистите. Двупартийната коалиция между ДП и ПЛП също пропада, тъй като двете формации не могат да се разберат за разпределението на министерските кресла. Демократите предявяват неприемливи за цанковистите искания – в бъдещия кабинет да не участват бившите прогресистки министри в кабинета на Каравелов от 1901 г.¹⁷⁴ Това

¹⁷² Саздов, Д. Демократическата партия..., 315–317; *Същият*. Княз Фердинанд, опозицията и..., 280–282.

¹⁷³ ЦДА, ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 248–249; НА – БАН, ф. 17 к., а.е. 180, л. 78; България, X, № 29, 22 ян. 1908; № 31, 29 ян. 1908; Напред (Враца), № 10, 26 ян. 1908; Саздов, Д. Демократическата партия..., 322–323; *Същият*. Княз Фердинанд, опозицията и..., 287–288.

¹⁷⁴ В новото правителство премиерът и партиен лидер Ал. Малинов поема Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията. С министерски портфейли се сдобиват още неговите съмишленици М. Такев (МВР), Ан. Ляпчев (търговия и земеделие), И. Салабашев (финанси), Т. Кръстев (правосъдие) и Н. Мушанов (народно просвещение).

автоматично изключва прогресивнолибералните лидери, което пък поставя ПЛП в неизгодната ситуация на второстепенен партньор. Невъзможността за достигане на компромис между демократи и цанковисти принуждава княз Фердинанд да даде мандат на Ал. Малинов за формиране на хомогенен кабинет. Самостоятелното правителство на Демократическата партия е съставено на 17 януари 1908 г.¹⁷⁵

2. ПРОГРЕСИВНОЛИБЕРАЛНАТА ПАРТИЯ И УПРАВЛЕНИЕТО НА ДЕМОКРАТИТЕ (1908–1911)

Прогресивнолибералите посрещат сформирването на демократическия кабинет хладно, но съдржано. Партийният орган „България“ заявява, че ДП е поела властта заради близостта на каравелистите към „крайните, опасните течения“ (има се предвид връзките на ДП с дейците от националноосвободителното движение) и поради становището им по македонския въпрос¹⁷⁶. В първите седмици на новото правителство ПЛП се опитва да играе ролята на конструктивна опозиция. Цанковистите изтъкват, че няма да копират поведението на демократите от 1902 г. и да правят „опозиция само за опозицията“, тъй като стоящите пред страната проблеми – политическата нормализация и необходимостта от реформи – изискват засилен политически диалог¹⁷⁷. Прогресистите приветстват разрешаването на университетския въпрос чрез възстановяване на старите професори на длъжност. ПЛП дори подкрепя размятаната в администрацията с мотива, че трябва да се премахнат компрометираните и корумпираните служители от стамболовисткия режим. Единствените забележки са по процедурата на уволненията. Цанковистите декларират, че те трябва да стават след санкцията на специалния Дисциплинарен съвет¹⁷⁸.

С насрочването на изборите за XIV ОНС за 25 май 1908 г. Прогресивнолибералната партия изостря тона към управляващите. В края на февруари 1908 г. цанковистите обявяват ДП за партия „без влияние и значение“¹⁷⁹. Подобна констатация дават опозиционните формации и през 1903 г., но по отношение на управляващите тогава стамболовисти. След още месец партийният орган „България“ заявява, че правителството е тръгнало по „отъпкания път на стария (стамболовисткия – б. м., Св. Ж.) режим“ и обвинява управляващите, че с разтурянето на кметства нарушават местното самоуправление и „подриват вярата в народа за възтържествуване законността в страната“¹⁸⁰.

Освен във военното ведомство (оглавено от ген. Д. Николаев), князът успява да наложи свой приближен и в МВнРИ в лицето на ген. Ст. Паприков.

¹⁷⁵ България, X, № 28, 18 ян. 1908.

¹⁷⁶ Пак там, № 32, 1 февр. 1908; № 36, 15 февр. 1908.

¹⁷⁷ Пак там, № 34, 8 февр. 1908.

¹⁷⁸ Пак там, № 46, 20 март 1908; Напред (Враца), № 14, 23 февр. 1908.

¹⁷⁹ България, X, № 48, 27 март 1908.

¹⁸⁰ Пак там, № 65, 13 май 1908.

Предизборната кампания на прогресистите има изцяло антиправителствена насоченост. Цанковистките критици към кабинета и управляващата партия могат да се групират в няколко пункта:

1) разтуряне на общински съвети чрез принуждаване към оставки и завеждане на съдебни дела – практика, използвана широко от народнолибералите при тяхното управление;

2) повсеместни агитации на чиновници¹⁸¹;

3) обиколки на министри и поставяне на техни кандидатури в множество околии. Цанковистите отбелязват рекорда на М. Такев, поставил своята кандидатура на девет места¹⁸²;

4) даване на щедри и неизпълними обещания. Според прогресивнолибералите по този начин управляващите всяват „всестранна деморализация“¹⁸³. Трябва да се признае, че сред традиционните партии демократите печелят първенството по отношение на политическия популизъм;

5) сътрудничество със стамболовистите, отказ да се търси съдебна отговорност от бившите министри и стремеж да се привличат партизаните на другите партии¹⁸⁴. Вестник „България“ определя преливането на кадри от една партия в друга като „порок във висша степен в нашия нов политически живот“¹⁸⁵. Новоприсъединилите се към управляващата партия партизани ПЛП и останалите опозиционни формации квалифицират с ироничното „новопокръстени демократи“. В по-общ план цанковистите обвиняват ДП, че е „изменила на демокрацията“, обявяват последната в опасност, тъй като „народът може да изгуби изобщо доверие“ в нея и призовават опозицията да се сплоти за обща борба срещу правителството¹⁸⁶.

Обиколките на прогресивнолибералните лидери стартират фактически още през ноември 1907 г. и продължават през новата, 1908 г. вече в предизборни условия. През декември 1907 г. д-р Радев държи речи в Татар Пазарджик, а Д. Христов – в Луковит¹⁸⁷. В края на същата година партийният лидер посещава Враца, Плевен, Татар Пазарджик, Пловдив, Чирпан¹⁸⁸.

В началото на 1908 г. Централното бюро на ПЛП решава да учреди специален фонд за предизборна борба. Предвидено е той да се състои от 30 000 лв.,

¹⁸¹ Христов, Д. Думи и дела на властующата партия. Неизпълнени обещания на Демократическата партия. С., 1909.

¹⁸² България, X, № 60, 1 май 1908. Напред (Враца), № 22, 26 апр. 1908.

¹⁸³ В своето възвание до избирателите Др. Цанков обявява ДП за „първ другар“ на народнолибералите. – НБКМ – БИА, ф. 11, а.е. 20, л. 31; България, X, № 68, 20 май 1908; Цанков, Др. Възвание към господа избирателите в ст. София и околията. С., 1908.

¹⁸⁴ България, X, № 54, 17 апр. 1908.

¹⁸⁵ Пак там, № 56, 21 апр. 1908.

¹⁸⁶ Пак там, № 39, 29 февр. 1908; № 41, 3 март 1908; Напред (Враца), № 4, 15 дек. 1907.

¹⁸⁷ България, X, № 15, 23 ноем. 1907; № 21, 14 дек. 1907, № 25, 4 ян. 1908.

¹⁸⁸ НА – БАН ф. 17 к., а.е. 180, л. 78.

една силно оптимистична прогноза, предвид че до края на февруари събраната сума не надхвърля 12 000 лв. С партиен „данък“ е обложен и М. Сарафов, който е дипломатически агент във Виена и като такъв формално се води напуснал партията¹⁸⁹. Във фонда най-голям дял имат вноските на Ст. Данев (2500 лв.) и членовете на ЦБ П. Абрашев и д-р Ал. Радев (по 1000 лв.). От провинциалните бюра постъпват твърде малко средства – едва около 500 лв. Някои от членовете на ЦБ като Ан. Франгия и дори подпредседателят Ал. Людсканов се включват със символични вноски от по 100 лв.¹⁹⁰

Събраните във фонда средства се отпускат на околийските бюра за финансиране на агитационни мероприятия. Повечето местни организации получават от централното партийно ръководство между 100 и 250 лв. По-големите околии и онези с по-стабилни и значими цанковистки структури получават до 1000 лв.¹⁹¹ В началото на април Централното бюро изпраща окръжно до провинциалните бюра с директиви за активна агитация, организиране на събрания по селата и информация за съотношението между политическите сили в съответния район, плановете на организациите и вероятността за избран успех¹⁹².

В изборите от май 1908 г. Прогресивнолибералната партия не успява да договори коалиция с друга формация в национален мащаб. Партийното ръководство остава свобода на действие на местните организации за постигане на споразумения по места. Единственото изискване е да не се сключват съюзи с управляващата партия. Специална директива в този смисъл не бе открита в изворите, но нейното наличие се потвърждава косвено от кореспонденцията между партийните фигури, както и от решенията на Върховния комитет от юли 1908 г.

В резултат прогресивнолибералите из страната сключват най-разнообразни споразумения. Предпочитан политически партньор по традиция е Народната партия. Цанковистко-народняшки коалиции са постигнати в Стара Загора, Татар Пазарджик, Сливен¹⁹³. В някои райони към тази комбинация се включват и либералите (Станимака), народнолибералите (Дупница), народнолибералите и младолибералите (Добрич), широките социалисти (Враца)¹⁹⁴. В Софийската градска околия и в Нова Загора са формирани четиристранни коалиции с участието на ПЛП, НП, РДП и БРСДП (ш. с.)¹⁹⁵. Парламентарният

¹⁸⁹ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1856, л. 26.

¹⁹⁰ Пак там, л. 22–23.

¹⁹¹ Пак там, а.е. 1844, л. 92–93.

¹⁹² Пак там, а.е. 347, л. 8–9; а.е. 1682, л. 7; а.е. 969, л. 19–20; България, X, № 69, 24 май 1909.

¹⁹³ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 56, л. 3–6; а.е. 1300, л. 1; а.е.1849, л. 10; България, X, № 69, 24 май 1908.

¹⁹⁴ НБКМ – БИА, ф. 11, а.е. 20, л. 31; ф. 15, а.е. 1484, л. 6–9; България, X, № 68, 20 май 1908; Цанков, Др. Възвание към господа избирателите..., 5–12.

¹⁹⁵ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 156, л. 2–3; а.е. 323, л. 23–24; а.е. 753, л. 3, 5; а.е. 1756, л. 43–56; ф. 273, оп. 1, а.е. 470, л. 7.

вот от май 1908 г. представлява лебедовата песен за 79-годишния Драган Цанков. Маститият старец полага своята кандидатура в столицата, както и в двете софийски селски околии.

На някои места опитите за сътрудничество между народняци и прогресисти пропадат и това принуждава ПЛП да се яви самостоятелно. Такъв е случаят с Орехово, Варна, Казанлък и Казълагач (дн. Елхово)¹⁹⁶. Самостоятелно се явяват още цанковистите в Търново и софийските селски околии¹⁹⁷.

Либералите са предпочетени за партньори от прогресивнолибералите в Орхание и Ямбол (двустранни коалиции), Станимака (с НП) и Карлово (с младолибералите)¹⁹⁸; стамболовистите – в Дупница и Добрич, младолибералите – в Добрич и Карлово, радикалдемократите – в София и Нова Загора; широките социалисти – в последните два района и във Враца. В Карнобат местната структура на ПЛП предпочита за партньор Българския земеделски народен съюз (БЗНС)¹⁹⁹.

В редица райони предизборната кампания на ПЛП е затруднена от вътрешнопартийните конфликти. В Провадия старият Гавраил Цонков не подкрепя кандидатурата на Петър Капричев²⁰⁰. В Станимака недоволстват от натрапването на Кузман Толев за кандидат²⁰¹. В Пловдив противоборството между прогресистките фракции практически довежда до неучастие на ПЛП в изборите. В съседно Брезово (Пловдивска селска околия) двете пловдивски групировки издигат паралелни листи²⁰².

В някои региони цанковисти нарушават партийните повели и сътрудничат на Демократическата партия. Във Фердинандско шефовете на селските бюра, както и някои кметове прогресисти работят за управляващите²⁰³. В Брезово председателят на местното бюро се дистанцира от двете конкурентни пловдивски листи на ПЛП и агитира за демократите. На каравелистите сътрудничат цанковистките структури в Бургас и Анхиало²⁰⁴.

Прогресивнолибералите хранят надежди за успешно представяне в изборите от май 1908 г. В много райони местните цанковисти гарантират на партийния шеф Ст. Данев спечелването на поне един мандат. Врачанският прогресистки лист „Напред“ обявява, че ПЛП има значителни шансове за успех в поне 30 избирателни околии²⁰⁵.

¹⁹⁶ ЦДА, ф. 134 к, оп. 1, а.е. 306, л. 3; НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 30, л. 150.

¹⁹⁷ ЦДА, ф. 72 к., а.е. 21, л. 1–2; а.е. 22, л. 1–2; НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1849, л. 9; а.е. 1844, л. 101–102.

¹⁹⁸ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 612, л. 11–14.

¹⁹⁹ Пак там, а.е.1716, л. 7–8.

²⁰⁰ Пак там, а.е. 1556, л. 11–14; 23–24; а.е. 1792, л. 41–42; а.е. 1844, л. 122–125.

²⁰¹ Пак там, а.е. 91, л. 3–4; а.е. 1564, л. 34–37; а.е. 1849, л. 7–8.

²⁰² Пак там, а.е. 419, л. 3–5.

²⁰³ Пак там, а.е. 1844, л. 8–9; 36–37.

²⁰⁴ Напред (Враца), №. 24, 9 май 1908.

²⁰⁵ Статистика на изборите за народни представители за XIV ОНС. С., 1910; *Бел, Дж.* Александър Стамболийски и Българският земеделски народен съюз 1899–1923. С., 1993,

Резултатите от вота представляват истински шок за партийните лидери в столицата и провинцията. Прогресивнолибералите успяват да вкарат в парламента само двама депутати – Ст. Данев, избран във Враца, и Георги Шиваров от Стара Загора. Шиваров печели мандат с предимство от двадесетина гласа. 250 гласа не достигат на Харалампи Анков – вторият кандидат на ПЛП във Враца – да добие място в парламента. Сравнително прилични резултати, без да спечелят мандати, постигат Г. Пасаров (Балчик), Ст. Данев и П. Абрашев (Бяла Слатина), Ал. Радев (Орехово), Ан. Ходжов (Трън), Александър Кипров (Харманли). Катастрофално е представянето на прогресистите в избирателните околии в Софийско. Др. Цанков събира в столицата едва 312 гласа. В национален мащаб Прогресивнолибералната партия получава 53 631 гласа (5,6%). Този резултат я нарежда на четвърто място зад управляващите демократи, БЗНС и НП²⁰⁶. От гледна точка на процентното отношение изборите за XIV ОНС са малко по-успешни за ПЛП от предходните. Особеностите на мажоритарната система обаче остават прогресистите с по-малочислена парламентарна група.

Първоначалните оценки на прогресивнолибералите за проведените на 25 май 1908 г. парламентарни избори са изключително негативни. Партийният орган ги обявява за „черно петно върху челото на България, лепнато ѝ от недобросъвестни, коварни и престъпни управници“. Резултатите са квалифицирани като „грозен, чудовищен фалш“. Според цанковистите управляващата партия успява да спечели убедително мнозинство в камарата с помощта на „всички средства, която една покварена фантазия може да роди“ – шайки, измами, лъжливи обещания и пр.²⁰⁷

След няколко седмици идва време за един по-трезв анализ на изборните резултати. През втората половина на юни прогресистите търсят причините за убедителния успех на ДП и провала на опозицията, в частност – и на своята партия – в склонността на българския избирател да гласува за управляващите, в настроеността на населението в полза на младите лидери на Демократическата партия, некомпрометираща се при предишни управления, в нагласите за успокоение и нормализация след неколкогодишния период на политическа поляризация при управлението на стамболовистите. Като фактори прогресивнолибералите отчитат и липсата на стабилни провинциални структури в традиционните политически партии, както и възхода на БЗНС, довел до силно разпръскване на вота по места. Отбелязват се и несъвършенствата на избира-

с. 88. Още веднъж трябва да се подчертае, че броят на гласовете не отговаря на броя на гласоподавателите, тъй като в повечето избирателни околии избирателите разполагат с повече от един глас.

²⁰⁶ България, X, № 70, 27 май 1908; Напред (Враца), № 28, 31 май 1908.

²⁰⁷ България, X, № 79, 17 юни 1908; № 81, 21 юни 1908; № 84, 28 юни 1908; Напред (Враца), № 29, 21 юни 1908.

телната система²⁰⁸. В действителност мажоритарният вот ощетява ПЛП при изборите за XIV ОНС. Цанковистите получават над 7000 гласа повече от Либералната партия, но печелят по-малко мандати от нея.

Изборният неуспех стимулира вътрешнопартийния дебат за стабилността на партийната организация на ПЛП. В редица писма до столицата провинциални кадри представят своята гледна точка за състоянието на партията и подчертават необходимостта от по-ефективна комуникация между местните бюра и централното ръководство, затягане на дисциплината, търсене на финансови ресурси, по-активна агитационна дейност, а не на последно място – и от идеологическо превъоръжаване²⁰⁹.

Още през януари 1908 г. Централното бюро обсъжда свикване на Върховния комитет²¹⁰. Резултатите от парламентарния вот правят последното крайно наложително. Някои провинциални лидери като Т. Шипков (Казанлък), Г. Пасаров (Варна) и др. смятат скорошното провеждане на партийния форум за преждевременно и предлагат Комитетът да заседава в края на годината, за да има време за по-обективен и трезв анализ на ситуацията²¹¹. Изборните резултати, отливът на членска маса и засилването на фракционерските борби по места принуждават ЦБ да избърза и да свика заседание на ВК за юли 1908 г.

Върховният комитет на Прогресивнолибералната партия заседава между 6 и 8 юли 1908 г. и взема изключително важни за партийната организация решения²¹². На първо място, санкционират се членовете, работили за Демократическата партия в парламентарните и общинските избори. Местните бюра получават правото да изключват изменилите на партията, като техните решения подлежат на утвърждаване от ЦБ. Последното цели предотвратяване на злоупотреби с това право.

Към ЦБ се учредява партиен секретариат начело със секретар, чиято функция е да контролира работата на околийските бюра, да регулира отношенията между съмишлениците в тях и контактите с останалите местни организации и ЦБ, да следи за редовното плащане на членския внос, дейността на агитаторите и да тушира вътрешнопартийните противоречия. За по-активна и ефективна агитация се предвижда назначаването на партийни агитатори, или „апостоли“,

²⁰⁸ НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 30, л. 203–204; ф. 15, а.е. 128, л. 3–12. Особено интересно е изложението на Станимир Беровски (син да Димитър Попгеоргиев), според когото ПЛП вече не може да се уповава на русофилството като на главно идейно оръжие, тъй като то е възприето вече от повечето партии в България.

²⁰⁹ ЦДА, ф. 134 к, оп. 1, а.е.315, л. 2.

²¹⁰ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 161, л. 12–15; а.е. 1047, л. 1; а.е. 1203, л. 28–29; а.е. 1756, л. 59.

²¹¹ Пак там, а.е. 1848, л. 57–68; Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879–1918. С., 1992, 378–386.

²¹² НБКМ – БИА ф. 15, а.е. 16, л. 19–22.

на заплата към ЦБ. Функциите им, освен агитационни, са и координационни. „Апостолите“ са задължени да обикалят периодически (поне два пъти в годината) селата в поверените им райони и да провеждат събрания и сказки. За популяризиране идеите на ПЛП Върховният комитет учредява партийна библиотека за издаване на брошури (минимум осем годишно), които да представят партийните позиции по един или друг актуален обществен проблем.

Комитетът разглежда и въпроса за партийното членство. Въвежда се изискването записването да става по местожителство. Членовете на ПЛП се задължават да имат лични (партийни) карти и подлежат на изключване при неплащане на членски внос в рамките на 6 месеца. По отношение на околийските бюра директивите са да предават годишни отчети за своята дейност в ЦБ, а членовете им да обикалят селата от околията и да организират райфайзенони каси.

Регламентира се и институтът на партийния конгрес. ВК решава такъв да се свиква ежегодно по Великденските празници. За пръв път се въвежда норма на представителство – предвижда се всяка околия да изпраща толкова делегати, колкото депутати избира, като членовете на ЦБ и ВК получават делегатски права *ex officio*.

Друга част от решенията на Върховния комитет касаят финансите на партията. Гласуван е задължителен членски внос от 0,20 лв. месечно, като само в изключителни случаи местните бюра могат да редуцират или анулират таксата на членове в неравностойно положение. Изготвена е таблица, в която са определени точните суми, които всяка една околийска структура трябва да внася в ЦБ като членски внос. За пръв път се приема официален партиен бюджет в размер на 26 840 лв. с приходна и разходна част. Бюджетът на партийния орган „България“ е отделен. Предвижда се цялата му издръжка (31 000 лв.) да се поеме от абонамента, като околийските бюра се задължават да осигурят по минимум 2000 абонати в своя регион.

Решенията на Върховния комитет компенсират голяма част от пропуските в партийния устав и целят да регламентират отношенията между различните партийни звена, статута на членството, на партийния конгрес като върховен партиен форум, партийната дисциплина, финансите, а също и да повишат интензивността и ефективността от партийната пропаганда. По същество тези решения дописват устава. Начинът на приемането им – от Върховен комитет, а не от конгрес – не е легитимен, но това очевидно не прави особено впечатление на съвременниците.

Някои от предвижданите мерки, като самоиздръжката на партийния орган, остават в сферата на добрите пожелания, за реализирането на други е нужно много време и работа. Още през есента на 1908 г. Димитър Христов, заел поста на партиен секретар, чиято енергичност при организационното укрепване на партията не може да се отрече, споделя, че „тези решения не ще се изпълнят със същата готовност, с каквата са се взели“²¹³. С няколко окръжни

²¹³ Пак там, а.е. 942, л. 68.

Централното бюро напомня на местните структури, че решенията на Върховния комитет (най-вече за абонамента и членския внос) са задължителни и изисква точни списъци на селските бюра²¹⁴.

Заложените от ВК изисквания са много високи и практически неизпълними на сто процента. Работата по тяхната реализация обаче неминуемо довежда до усъвършенстване на партийния апарат. Въвеждането на задължителни партийни книжки (т.нар. „лични карти“) започва още в началото на 1908 г., но през есента на годината процесът се засилва²¹⁵. В края на ноември 1908 г. се учредява студентска група със свой устав и настоятелство. За неин председател е избран Георги Манчов, а за секретар-касиер – Вълко Трендафилов. Младите прогресисти се задължават да агитират партийните принципи по родните си места в периода на ваканции²¹⁶.

Съгласно решението на Върховния комитет, на 16–18 май 1908 г. в столицата се провежда III конгрес на Прогресивнолибералната партия²¹⁷. Околийските структури на ПЛП излъчват 182 делегати. Върховният партиен форум избира нови Централно бюро и Върховен комитет. От състава на ЦБ отпадат починалият К. Величков и П. Чернев, които са заместени от Петър Станчев и Тодор Атанасов. За членове на ВК са избрани 53 души, представители на 53 административни околии. Конгресът потвърждава решенията на ВК от юли 1908 г.

В своята реч пред конгресистите д-р Данев заявява, че партията е постигнала „огромен напредък“ във финансов план последната година, а между „приятелите“ съществува „солидарност и задушевност“. Тези думи имат чисто пропаганден ефект и не отразяват коректно ситуацията в организацията. Самият форум е проведен при закрити врата без присъствие на пресата. Този факт прави впечатление на независимите наблюдатели, които отдават секретността на разрастващите се вътрешнопартийни конфликти²¹⁸. Партийният орган отразява повече от лаконично събитието, поради което липсват сведения за характера на дискусиите.

През лятото на 1909 г. Прогресивнолибералната партия активизира своята дейност. През юли, една година след решението на ВК, са назначени 7 агитато-

²¹⁴ Пак там, а.е. 1680, л. 3.

²¹⁵ България, XI, № 26, 2 дек. 1908. За съжаление, уставът на студентската група не бе открит. Трябва да се припомни, че през 1906 г. ПЛП изразява своето негативно становище по въпроса за учредяване на партийни групи сред студентството. Очевидно изискванията на времето принуждават цанковистите да ревизират тези свои позиции.

²¹⁶ България, XI, № 84, 21 май 1909.

²¹⁷ Демократически преглед, VII, 1909 кн. 7, 718–721.

²¹⁸ Това са: П. Мерачков – Свищов; Цветан Тодоров – Фаниката – Орехово; Хрисанд Чинков – Бяла Слатина; Никола Савов – Враца; Илия Бегчиев – Провадия; Н. Русинов – Чирпан, Иван Бобеков – Татар Пазарджик. ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 100, л. 3–5; НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 942, л. 72–75; а.е. 1680, л. 18–21.

ри със заплати между 150 и 200 лв. месечно²¹⁹. Районите, в които са изпратени т. нар. партийни „апостоли“, показват, че чрез последните ПЛП се опитва не толкова да създава нови структури, колкото да укрепи онези, на които разчита за успех в избори – Враца, Орехово, Бяла Слатина, Провадия и др. Активизацията се приема радушно от редица местни организации. Цанковистите в Харманлийско изказват желание да се назначи агитатор и в тяхната околия, като декларират готовност да поемат половината от разходите по заплатата му. В други райони, като Свищов, обаче местните функционери протестират срещу намесата на агитаторите във вътрешните работи на организациите. С въвеждането на партийния „апостолат“ ВК не регламентира напълно баланса в отношенията между назначените от ЦБ агитатори-координатори и местните партийни шефове²²⁰.

Главни двигатели в тези процеси на реорганизация са секретарят Димитър Христов и Ал. Людсканов. Партийният лидер д-р Данев контролира дейността на своите подчинени и дава наставленията си, но честите му отсъствия от страната лимитират неговото пряко участие в организационния живот на формацията. Някои от членовете на ЦБ проявяват инертност, което предизвиква недоволството на енергичния Христов²²¹.

Измененията в избирателния закон задължават политическите партии в България да посочат свой партийен цвят. През юли 1909 г. Ст. Данев заявява пред Софийския окръжен съд, че ПЛП запазва оранжевата бюлетина. Вероятно поради факта, че на същия цвят се спира и БЗНС, през август с.г. цанковистите са принудени да сменят своите предпочитания и да регистрират розовия цвят за партийен. Така след 1909 г. до края на своето съществуване Прогресивнолибералната партия започва да се идентифицира с розовата бюлетина²²².

Решението за издаване на 8 брошури годишно се оказва непосилно за партийните ресурси. Все пак през 1909 г. партийната библиотека издава две брошури на Димитър Христов с полемичен характер – едната с антиправителствена насоченост, а другата – срещу агитациите, неизпълнимите обещания и нереалистичните искания на БЗНС. През 1910 г. на бял свят излиза и „Календар“ на ПЛП – сборник, по подобие на онези на НП и ДП, в който прогресивнолибералите излагат своите виждания по външната и вътрешната политика, земеделието, индустрията, занаятчийството и пр.²²³

През 1910 г. се наблюдава интензификация на политическите обиколки на лидерите на Прогресивнолибералната партия. През януари Ст. Данев посеща-

²¹⁹ ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 100, л. 13–14.

²²⁰ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1680, л. 18–21.

²²¹ ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 310, л. 1–2.

²²² Календар на Прогресивно-либералната партия за 1910 г. С., 1910; *Христов, Д.* Думи и дела на властующата партия. Неизпълнени обещания на Демократическата партия. С., 1909; *Христов, Д.* Проповедите на земеделския съюз. С., б.г.

²²³ ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 317, л. 35–36; България, XII, № 51, 4 февр. 1910; № 87, 6 май 1910; Свободна воля (Русе), I, № 19, 7 май 1910; Скорпион (Видин), II, № 37, 15 май 1910.

ва Враца. През май партийният лидер, съпроводен от Д. Христов, П. Абрашев и Ал. Радев, е в Свищов²²⁴. В края на годината, във връзка с вероятността от правителствена смяна, прогресивнолибералите засилват своята агитационна дейност. Между ноември 1910 г. и януари 1911 г. членовете на Централното бюро посещават Видин, Плевен, Ловеч, Севлиево, Русе, Провадия, Бургас, Стара Загора, Татар Пазарджик, Станимака, Грън²²⁵. Циркулиращите в българската преса прогнози за скорошно идване на власт правят ПЛП по-привлекателна и стимулират прилива на партийни членове. В края на 1910 г. в редиците на цанковистите постъпват младият писател и публицист и довереник на Ст. Данев – Стилиян Чилингиров, и бившият социалдемократ Цоньо Бръшлянов²²⁶. През септември 1910 г. Върховният комитет отново е събран. На заседанието му партийният лидер анализира вътрешната и външната политика на управляващата Демократическа партия²²⁷.

Финансовият отчет на ПЛП за 1909–1910 г. показва, че заложените през 1908 г. приходи са несъбираеми практически. Особено незадоволителни са постъпленията от абонамент на вестник „България“ – едва 1634 лв. Това показва, че партийният орган продължава да съществува благодарение на дотациите (разходите по издаването му възлизат на 13 200 лв., а към приходите, освен абонамента, трябва да се прибави и сумата от обявления и реклами на стойност 1146 лв.). Значително по-добри са показателите по отношение на събрания членски внос. За посочения период сумата от него вече е 19 350 лв.²²⁸ Вероятно за достигането на тези нива на постъпления играе роля и окръжното от юни 1910 г., с което ЦБ заплашва неиздължилите се местни структури със заличаване²²⁹.

От февруари 1908 г. партийният орган „България“ започва да излиза три пъти седмично. Със свое окръжно ЦБ изисква от околийските бюра да излъчат от своите среди дописник за вестника. В резултат партийният орган разнообразява съдържанието си²³⁰. Д-р Данев следи за стила на неговото списване и, когато се налага, „стяга юздите“²³¹. До пролетта на 1909 г. редактор на „България“ продължава да бъде Иван Толев. Последният е освободен от длъжност поради скандал с Ал. Кипров, а вероятно и поради роднинството си с пловдивския разколник К. Толев²³².

²²⁴ ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 306, л. 5; НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 31, л. 99–100; а.е. 30, л. 107; 146; Прогресист (Враца), I, № 1, 6 ноем. 1910; № 4, 27 ноем. 1910; № 10, 9 ян. 1911; Руй (Грън), X, № 1, 13 ноем. 1910.

²²⁵ ЦДА, ф. 108 к., оп. 2, а.е. 1940, л. 3–6; НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 203, л. 1–3.

²²⁶ ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 317, л. 29–47.

²²⁷ Пак там, а.е. 304, л. 1–5.

²²⁸ Пак там, а.е. 317, л. 27.

²²⁹ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1844, л. 5–60.

²³⁰ НА – БАН, ф. 17 к., а.е. 180, л. 90–91.

²³¹ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 754, л. 8–14; Пак там, а.е. 1555, л. 17–18.

²³² Пак там, а.е. 1555, л. 21–25; *Топенчаров, Вл.* Българската журналистика..., 110–111.

Седмици след напускането на редакцията на партийния орган И. Толев започва да издава свой лист – ежедневникът „Час“. Вестникът не се афишира официално към никоя партия, но има русофилска насоченост и пропагандира идеята за реформиране на партиите. Последното сближава стила на „Час“ до онзи на пловдивския „Марица“ и това може да се обясни и с роднинството между Толеви. Това не възпрепятства И. Толев да измоли от Ст. Данев субсидия в размер на 600 лв. Трябва да се отбележи, че Данев подпомага финансово също и „Ден“ на Велчо Т. Велчев, както и близкия до радикалдемократите „Гражданин“. Така или иначе, „Час“ не издържа на конкуренцията на останалите ежедневници и през декември 1909 г. спира да излиза²³³.

В периода 1908–1910 г. се развива и местният цанковистки печат. Продължават своето съществуване пловдивският „Нова Марица“, преименуван през 1909 г. на „Марица“, и шуменският „Обществен глас“. Засилва се тенденцията местните вестници да увеличават тиража си, разнообразието си, както и своята дълготрайност. Още от ноември 1907 г. във Враца започва да излиза цанковисткият „Напред“. Това издание просъществува до лятото на 1908 г. От края на 1910 г. врачанските прогресивнолиберали издават „Прогресист“, който излиза в две годишнини до началото на Балканската война²³⁴. Друг сравнително стойностен провинциален вестник е „Българско царство“ – Пловдив, издаван от есента на 1908 г. също до началото на войните. Видинските прогресивнолиберали успяват няколко години да поддържат издаването на своя „Скорпион“²³⁵. Типични представители на местната българска преса – нискотиражни, кратковременни и без особени публицистични достойнства – са „Брезовски вести“, „Чирпански глас“, кюстендилският „Прогрес“ и ямболският „Напред“²³⁶.

Решенията на Върховния комитет от юли 1908 г. имат за цел да заздравят партийната дисциплина, но прилагането им в първите месеци изостря съпротивата на недоволниците по места и стимулира фракционерските борби. Особено критична е ситуацията в пловдивската структура. Противоборството между фракциите на К. Толев – Н. Шивачев и Н. Абаджиев – Г. Джевизов още през април 1908 г. довежда до образуване на две конкурентни бюра²³⁷. Смъртта на Драган Манчов от 16 май прави разрывът между двете групировки непреодолим. Централното ръководство на ПЛП подкрепя бюрото, председателствано от Г. Джевизов (но фактически контролирано от Н. К. Абаджиев) и неговият състав е обнародван от партийния орган²³⁸.

²³³ Напред (Враца), № 1, 24 ноем. 1907; Прогресист (Враца), I, № 1, 6 ноем. 1910.

²³⁴ Българско царство (Пловдив), I, № 1, 24 окт. 1908; Скорпион (Видин), I, № 2, 21 окт. 1908.

²³⁵ Брезовски вести (Брезово), № 8–9, 19 февр. 1910; Прогрес (Кюстендил), № 1, 20 ян. 1910; Напред (Ямбол), № 1, 30 апр. 1910; Чирпански глас (Чирпан), № 13, 12 март 1911.

²³⁶ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1851, л. 42–43; а.е. 91, л. 1–2.

²³⁷ България, X, № 60, 1 май 1908.

²³⁸ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 457, л. 1–6; Марица (Пловдив), IV, № 153, 11 май 1908; № 159, 6 юли 1908; № 161, 20 юли 1908.

Групата около К. Толев, която използва за своя трибуна вестник „Нова Марица“, реагира незабавно и започва атаки към ЦБ и най-вече към Ст. Данев. Лидерът на ПЛП е обвинен, че се меси във вътрешните дела на местните структури и че налага „личен режим“ в партията. Особено остро са критикувани решенията на Върховния комитет и най-вече – изключването на съпартизани от партийните редици²³⁹.

Събитията около обявяването на Независимостта временно ограничават напрежението в Пловдив, но през пролетта на 1909 г. конфликтът избухва с нова сила. През април Централното бюро изключва Кузман Толев от редовете на ПЛП (Н. Шивачев е изключен още през май 1908 г.). Последният не признава легитимността на това решение и засилва нападките си към Ст. Данев в специална рубрика в своя лист, озаглавена „Пред съда на партията“. В нея обвиненията към партийния лидер в политическа недалновидност и липса на заинтересованост към партийните съдбини са съчетани с личностни нападки²⁴⁰. Действията на Толев целят елиминирането на Ст. Данев от лидерския пост. Затова в своята кампания Толев се опитва да експлоатира недоверието между Данев и Людсканов, както и да привлече на своя страна старите кадри като М. Балабанов и Др. Цанков. През юни 1909 г. вестник „Марица“ (преименуваният „Нова Марица“) обявява учредяването на Комитет на прогресистите, чиято цел е свикване на партиен конгрес, който да свали д-р Данев от лидерския пост и да наложи 3-годишен мандат на партийно председателство. За наследник на шефското място в партията групата около Толев предлага Марко Балабанов²⁴¹.

Интересни са взаимоотношенията между Толев, Балабанов и Людсканов. Толев се свързва с последните, предлага на Балабанов председателския пост и се опитва да привлече Людсканов към своята кауза. Очевидно М. Балабанов не дава своето съгласие да участва в проекта на пловдивските дисиденти, Людсканов критикува Толев, че вади „кирливите ризи“ на партията и също отказва да подкрепи открито действията. Не е без значение обаче фактът, че двама видни столични прогресивнолиберали, единият от които подпредседател на ЦБ, комуникират с деец, изключен от партията. Това показва, че старото противоборство между Ст. Данев и Ал. Людсканов продължава да съществува, макар и прикрито²⁴². Идването на ПЛП на власт охлажда амбициите на Кузман Толев. След краха в Междусъюзническата война обаче той е инициаторът на учредяването на мимолетната Прогресивнорадикална партия.

По традиция конфликтите сред пловдивските прогресисти дават отражение и на структурата в Станимака. Тук също се стига до организирането на

²³⁹ Марица (Пловдив), V, № 183, 19 апр. 1909; № 184, 26 апр. 1909; № 187, 24 май 1909.

²⁴⁰ НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а.е. 68, л. 1–6; Марица (Пловдив), V, № 183, 19 апр. 1909; № 184, 26 апр. 1909; № 187, 24 май 1909; № 190, 18 юни 1909.

²⁴¹ ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 96, л. 1–3.

²⁴² НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1844, л. 277; 280–281; а.е. 3492, л. 1–5; Марица (Пловдив), IV, № 152, 27 апр. 1908.

две бюра – тези на Сотир Шубаров (подкрепян от групата на Толев – Шивачев) и на Сотир Иванов (човек на Г. Джевизов)²⁴³. В Татар Пазарджик срещу местния лидер д-р Г. Гагов се обявява групата около Стефан Консулов и Г. Доспевски²⁴⁴. В Плевен старият Христо Данаилов е временно отстранен от бюрото и е възстановен с посредничеството на Цоньо Бръшлянов²⁴⁵. Във Варна утвърждаващият своите позиции Стоян Русев успява да елиминира Г. Пасаров и да изиска от ЦБ неговото изключване от партията²⁴⁶. В Ямбол през 1910 г. шефството на Кръстьо Кънчев е оспорвано от кръжеца около в. „Напред“²⁴⁷. Срещу фракционерството не е имунизирана и иначе стабилната и влиятелна старозагорска структура. В качеството си на депутат местният шеф Г. Шиваров е принуден да прекарва по-дълго време в столицата и по този начин губи до известна степен контрола над партийните съмишленици от своята околия. В резултат – между Маньо Бояджиев и Георги Кюмюрев, от една страна, и Димитър Матеев, от друга, избухват противоречия, които провалят ПЛП в градските избори от лятото на 1908 г.²⁴⁸

Провалът в редовните парламентарни избори от май 1908 г. принуждава ръководството на Прогресивнолибералната партия да вземе мерки не само по отношение на укрепването на партийната организация, но и към ефективността на предизборните кампании. Цанковистите провеждат продължителна подготовка за допълнителните парламентарни избори. Подготовката за тях и утвърждаването на кандидатите започва още от лятото на 1908 г. Директивата на партийния лидер е кандидатури да положат пропадналите в съответните околии при редовните избори кандидати. Фактът, че разпоредбите на Данев, дадени при това от чужбина, в значителна степен се изпълняват, показва известна партийна централизация и ограничаване на възможността местните структури да излъчват кандидати без санкцията на централното ръководство²⁴⁹. Събитията около обявяването на Независимостта отлагат провеждането на частичния парламентарен вот за пролетта на 1909 г. По този начин ПЛП, а и останалите партии получават допълнително време за уточняване на кандидатските листи.

Допълнителните избори се провеждат на 12 април 1909 г. За разлика от година по-рано, вече цанковистите подхождат много по-трезво и без нереалистични очаквания, но същевременно полагат усилия за постигането на максимален успех. В резултат ПЛП успява да спечели нов депутатски мандат, извоюван от

²⁴³ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1851, л. 37–40.

²⁴⁴ Пак там, а.е. 203, л. 1–3.

²⁴⁵ Пак там, а.е. 523, л. 37–38; а.е. 1203, л. 30–31; Марица (Пловдив), IV, № 165, 14 септ. 1908.

²⁴⁶ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 322, л. 1–2; а.е. 508, л. 1; Напред (Ямбол), № 1, 3 апр. 1910; № 4, 15 май 1910.

²⁴⁷ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 979, л. 3; а.е. 1064, л. 4–5; а.е. 1844, л. 284–287.

²⁴⁸ ЦДА, ф. 134 к. оп. 1, а.е. 59, л. 1–3; НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 942, л. 60–65.

²⁴⁹ Статистика на изборите за народни представители за XIV ОНС. С., 1910.

Димитър Христов в Луковитска околия. Стотина гласа не достигат на Александър Людсканов и д-р Гагов да спечелят изборите в Бяла Слатина и Татар Пазарджик²⁵⁰. В писмо до М. Сарафов Ст. Данев споделя, че „все пак сме доволни“ от постигнатите резултати²⁵¹. Трябва да се отбележи, че успехът на Д. Христов представлява единственият случай на спечелен от ПЛП мандат при допълнителни избори в качеството ѝ на опозиционна формация в цялата нейна история.

Като цяло допълнителните избори от април 1909 г. са спечелени от Демократическата партия. В типично опозиционен дух цанковистката преса подценява успеха на управляващите, квалифицира го като такъв „по форма, но не и по съдържание“ и го отдава на безразборните обещания на демократите, както и на липсата на сговор сред опозицията²⁵².

В последните допълнителни избори при управлението на кабинета „Малинов“ – онези от 11 юли 1910 г. – прогресивнолибералите не успяват да прокарат свой кандидат. В тях пропада и последният опит на подпредседателя на ЦБ Ал. Людсканов да добие място в XIV ОНС²⁵³.

Прогресивнолибералната партия обръща сериозно внимание на своето представяне в общинските и окръжните избори. На 30 август 1909 г. в 7 града на страната и в два окръга – Бургаски и Шуменски – пробно са проведени градски, респективно окръжни, избори по новата пропорционална система²⁵⁴. Един от най-горещите проповедници на избирателната реформа – ПЛП, провежда активна предизборна кампания за тези пробни вотове. Ал. Людсканов обикаля с агитационна цел Шуменско, а Ал. Радев – Южна България. Резултатите от вот по пропорционалната система отразяват сравнително точно съотношенията между отделните политически сили. По тази причина Централното бюро на ПЛП издига девиза „Никакви компромиси, никакви съглашения!“ и призовава местните организации да участват самостоятелно²⁵⁵. Тази заръка е обаче е неприложима в Разград, Осман пазар и Радомир, където ПЛП не разполага с големи ресурси и по тази причина във въпросните градове отново се стига до коалиция²⁵⁶. Самостоятелно в градските избори участват прогресивнолибералите в Стара Загора, Чирпан и Луковит. В първите два града те печелят трети резултат

²⁵⁰ НА – БАН, ф. 17 к., а.е. 180, л. 82–83.

²⁵¹ България, XI, № 73, 14 апр. 1909; № 74, 16 апр. 1909; Българско царство (Пловдив), I, № 21, 19 апр. 1909.

²⁵² ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 4, л. 8–9; НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 29, л. 9–10; а.е. 32, л. 23; ф. 15, а.е. 942, л. 83–84; Брезовски вестн., I, № 12, 8 юли 1910; Българско царство (Пловдив), II, № 71, 10 юли 1910.

²⁵³ За тази цел правителството разтуря предсрочно Бургаския и Шуменския окръжен ъвет, както и градските съвети в Стара Загора, Чирпан, Клисурска, Разград, Осман пазар, Луковит и Радомир.

²⁵⁴ България, XI, № 123, 25 авг. 1909.

²⁵⁵ В Разград коалицията е многостранна и включва цанковистите, либералите, радикалдемократите и БРСДП (о).

²⁵⁶ България, XI, № 126, 1 септ. 1909; *Илиев, Ат. Т. Спомени. С.*, 1926, с. 397.

(след ДП и НП), а в Луковит – четвърти (зад ДП, НЛП и БЗНС). В Стара Загора ПЛП печели 4 от общо 16 места в общинския съвет²⁵⁷.

Не по-успешни са и окръжните избори за ПЛП. В тях партията получава общо 5 хиляди гласа (и в двата окръга), което я подрежда на пето място след демократите, земеделците, народняците и либералите. Цанковистите печелят две места в Бургаския и едно място в Шуменския окръжен съвет²⁵⁸. Трябва да се отбележи обаче, че особено що се отнася до окръжните избори, те са проведени в региони, в които прогресивнолибералите не разполагат с влиятелни структури, което обяснява до известна степен слабите им резултати.

Отношението на прогресивнолибералите към управлението на Демократическата партия се обуславя както от програмните им виждания, така и от статуса на ПЛП като опозиционна формация. Критиките на цанковистите към вътрешната политика на кабинета на Ал. Малинов се концентрират в няколко сфери. По традиция ПЛП атакува финансовата политика на своите политически противници. Подобно на критиките към стамболовисткия режим, и сега прогресистите обвиняват правителството в съставяне на нереалистични бюджети и в завишаване на прогнозните приходи²⁵⁹. За пореден път ПЛП се обявява срещу прекомерното увеличение на дела на косвените данъци и декларира необходимост от реформа в преките налози, без обаче да посочи конкретни мерки в тази насока²⁶⁰. Управляващите са критикувани за въвеждането на акциза върху солта, който фактически замества отменения монопол – едно от предизборните обещания на ДП²⁶¹.

Заемът, който сключват демократите с виенската *Bankverein* през 1909 г., не предвижда гаранции. Това, както и другите негови благоприятни условия (86% цесионен курс и лихва 4,5%) лишават цанковистите от възможности за критика. Единственото възражение, което успява да направи ПЛП в тази насока, е опасението, че сделката с виенската банка би влошило българските позиции на френския пазар²⁶².

Прогресивнолибералите критикуват и стопанската политика на демократическото правителство. При дебатите по законопроекта за застраховки срещу градобитнината Д. Христов и Г. Шиваров се произнасят за въвеждане на задължителното застраховане поради ниската застрахователна култура на българските земеделци²⁶³. ПЛП се обявява срещу учредяването на Българска централна кооперативна банка (БЦКБ). За цанковистите подобен институт е излишен и само генерира бюрократизацията, тъй като занаятчиите имат възможност да получават

²⁵⁷ България, XI, № 129, 10 септ. 1909; *Ангелова, Р.* Развитие и дейност..., с. 179.

²⁵⁸ България, XI, № 31, 16 дек. 1908.

²⁵⁹ Пак там, № 20, 18 ноем. 1908; XII, № 34, 17 дек. 1909.

²⁶⁰ Пак там, XI, № 27, 4 дек. 1908.

²⁶¹ Пак там, XII, № 24, 24 ноем. 1909.

²⁶² СД, XIV ОНС, III РС, 18 заседание, 10 ноем. 1910, 454–487; България, XIII, № 14, 9 ноем. 1910.

²⁶³ България, XII, № 47, 23 ян. 1910; XIV, № 6, 16 окт. 1910.

кредити директно от БНБ. Прогресистите декларират, че все пак, ако се стигне до създаването на БЦКБ (в крайна сметка банката е открита през 1910 г.), тя трябва да бъде държавна, за да не се повтарят грешките при организирането на БЗБ²⁶⁴.

Трябва да се отбележи, че в критиките си към финансовата и стопанската политика на управляващите ПЛП проявява известна умереност. Това поведение цели да представи партията като отговорна формация, конструктивна опозиция и да отграничи прогресистите от крайно популистката пропаганда на БЗНС, която печели своите първи големи плодове именно в този период. Цанковистите атакуват остро, но аргументирано, агитациите на Земеделския съюз за драстични ограничения в бюджетната рамка и доказват, че подобни само биха разстроили държавния механизъм. ПЛП се обявява срещу прогресивно-подоходния данък – друго искане на земеделците и левите партии – с мотива, че в България няма развита едра индустрия, а много клонове на промишлеността разчитат на протекционистичната политика. Прогресистите смятат, че прилагането на земеделските реформи би довело до „бунтове и революция“. Нетипично за една опозиционна формация, ПЛП заявява, че главният проблем в българското стопанство не е високото данъчно облагане, а ниската производителност на труда²⁶⁵. Като цяло цанковистите разработват стопанската тематика както на страниците на партийния печат, така и в издаваните брошури. В партийния календар за 1910 г. д-р Христо Мутафов анализира необходимостта от създаване на занаятчийски кооперации с цел укрепването на бранша. Симеон Монеv от своя страна излага своите разбирания за повишаване производителността в скотовъдството²⁶⁶.

Друга сфера, в която прогресивнолибералите насочват своите критики, е изборителната реформа. С изменения в изборителния закон правителството на демократите въвежда ред подобрения в изборната процедура. Изборителните пликoве гарантират тайната на вота. Изборителните книжки, които заменят старите изборителни карти, но за разлика от тях са с тригодишна валидност, предотвратяват възможността административно да се възпрепятства правото на глас. Гласуването по общини стимулира изборителната активност. Най-значимата промяна е въвеждането на пропорционалната изборителна система за градски и окръжни избори. ПЛП критикува реформите на правителството като непълни и се обявява за незабавно въвеждане на съразмерността за всички видове избори (вкл. парламентарни и селскообщински). Тези позиции са откровено популистки, тъй като самата ПЛП предвижда по-рано поэтапното въвеждане на пропорцията²⁶⁷.

²⁶⁴ Пак там, X, № 35, 12 февр. 1908; XII, № 34, 17 дек. 1909; *Христов, Д.* Проповедите на земеделческия съюз.

²⁶⁵ Календар на ПЛП..., 27–63; 89–95.

²⁶⁶ България, XI, № 14, 1 ноем. 1908; № 23, 25 ноем. 1908; № 27, 4 дек. 1908; № 53, 17 февр. 1909.

²⁶⁷ За просветната реформа на демократите вж.: *Манафова, Р.* Култура и политика. България в навечерието на Балканските войни. С., 1987, 13–66.

По отношение на вътрешната политика особено остри са нападките на прогресивнолибералите по просветната реформа на демократите. Известно е, че правителството на Ал. Малинов приема нов закон за народната просвета (законът „Мушанов“), който регламентира образователната сфера в България практически до 1944 г.²⁶⁸ ПЛП критикува цялостната философия на просветния закон. Цанковистите се обявяват срещу обособяването на прогимназиите от гимназиите и смятат, че държавата трябва да полага грижи предимно за началното и основното образование, а издръжката на гимназиите да се съсредоточи в общините. Прогресистите отхвърлят фаворизирането на хуманитарното образование. В редица статии Ал. Людсканов, д-р Никола Кърджиев и В. Атанасов представят позициите на ПЛП в защита на професионалното и специалното образование по англосаксонски модел, необходимостта от отваряне на търговски училища, застъпването на практическите курсове, обучението на чужди езици и пр.²⁶⁹ Цанковистите се обявяват още за съкращаване на разликите в заплащанията на основните и гимназиалните учители, за мерки за подобрене на материалната база в училищата, както и срещу ограничението пред преподавателите без необходимия ценз²⁷⁰.

Силно дискуссионни са предложенията на прогресивнолибералите в сферата на висшето образование. Според тях приемът в Софийския университет трябва да бъде без изпит и при минимален образователен ценз, за да стане висшето учебно заведение по-достъпно. Същевременно цанковистите заявяват, че Университетът не бива да „произвежда чиновници“ и да раздава дипломи, като по отношение на последното прерогатив трябва да имат професионалните и специалните училища. Тази концепция практически обезсмисля Университета като учебно заведение²⁷¹.

Едно от събитията, случили се по време на управлението на Демократическата партия и попаднали във фокуса на българските медии и общество, е провеждането на Втория славянски събор в София на 24–27 юни 1910 г.²⁷² Прогресистите вземат дейно участие в неговото организиране и провеждане, като Ал. Людсканов, заедно с демократа Георги Калинков, представя България на предварителното съвещание в Петербург от края на януари с.г.²⁷³ Людсканов е избран и за подпредседател на провеждащия се паралелно Славянски журналистически събор в българската столица²⁷⁴. Като ултрасофилска

²⁶⁸ България, XI, № 14, 1 ноем. 1908; № 23, 25 ноем. 1908; № 27, 4 дек. 1908; № 53, 17 февр. 1909; Календар на ПЛП..., 64–82.

²⁶⁹ България, XII, № 67, 13 март 1910.

²⁷⁰ Пак там, XI, № 17, 11 ноем. 1908.

²⁷¹ Повече за събора вж.: Манафова, Р. Цит. съч., 209–231.

²⁷² НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 4, л. 664, 682, 684.

²⁷³ ЦДА, ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 254. За негов председател е избран видният чешки общественик д-р Карел Крамарж – съученик на Ст. Данев.

²⁷⁴ Ден, № 2232, 21 юли 1910.

формация ПЛП приветства всеславянския форум. За вестник „Ден“ „България е всецяло рожба на [...] славянската идея“²⁷⁵. Подобна декларация дава и партийният орган, който призовава към образуване на „културен съюз“ между славяните²⁷⁶. Протестите срещу провеждането на форума – дело на група интелектуалци около Пенчо Славейков, Петко Ю. Тодоров и П. К. Яворов, както и на социалистическите среди, са посрещнати на нож от цанковистите, които призовават правителството да вземе крути мерки срещу противниците на събора и да ги уволни от държавна служба. Най-остри са критиките към П. Славейков, директор на Народната библиотека в София.

В критиките си по отношение на вътрешната политика на кабинета на Малинов прогресивнолибералите се стремят към умереност и конструктивизъм. Като се изключат периодите на предизборна борба, в останалото време тонът на опозиционната цанковистка преса към управляващите не е особено остър. Прогресисткият орган „България“ квалифицира премиера Малинов като „честен човек, но незрял държавник“²⁷⁷. Тази оценка ярко контрастира на епитетите, които използват прогресивнолибералите по отношение на министрите от „втория стамболовистки режим“.

Тази тенденция може да се обясни с факта, че в края на първото десетилетие на ХХ в. радикалната реторика се монополизира от левите партии и земеделците. Традиционните български партии определено се стремят да се отграничат от тях и това неминуемо смекчава тона им към управляващите. Без да се омаловажава противопоставянето „управляващи“ – „опозиция“, трябва да се отбележи, че, макар бавно и неусетно, в българското политическо пространство си прокрадва път кливиджът „ляво“ – „дясно“.

Прогресивнолибералната партия подкрепя правителството и парламентарното мнозинство по отношение на възбуждането на съдебно преследване срещу бившите министри стамболовисти. За цанковистите подобен процес ще наложи „фактически върховенството на закона“ в страната, тъй като „съденето на престъпните режими съставлява по-голяма гаранция за свободата и законността, отколкото най-добрите закони“²⁷⁸. По предложение на Ст. Данев и народняка Т. Теодоров на 25 февруари 1910 г. Народното събрание гласува съставяне на Парламентарна анкетна комисия, която да разследва дейността на министрите от кабинетите на Р. Петров, Д. Петков и П. Гудев. На 8 декември 1910 г. комисията внася в парламента предложение за съдене на Р. Петров, П. Гудев, Лазар Паяков, Никола Генадиев, М. Савов, Иван Халачев и проф. Шишманов. На 13 февруари 1911 г. Народното събрание гласува за свикване на Държавен съд²⁷⁹. Цанковистите са едни от главните инициатори

²⁷⁵ България, XII, № 103, 19 юни 1910; № 104, 22 юни 1910; № 108, 3 юли 1910.

²⁷⁶ Пак там, № 135, 4 септ. 1910.

²⁷⁷ Пак там, X, № 93, 19 юли 1908; XII, № 60, 25 февр. 1910.

²⁷⁸ ЦДА, ф. 249 к., оп. 1, а.е. 13, л. 770; а.е. 14, л. 782.

²⁷⁹ НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 30, л. 187; ф. 15, а.е. 1793, л. 21; България, XIII, № 24, 18

на съдебното преследване срещу бившите стамболовистки министри. По тази причина в началото на 1911 г. д-р Данев получава анонимни заплахи от фигури, приближени до НЛП, с ултиматума прогресистите да изоставят своята „предателска политика“ и до месец да станат „добри патриоти“²⁸⁰.

Разбира се, умереният тон не пречи на цанковистите да санкционират всяка грешна стъпка на правителството. В началото на 1910 г. една интимна история между възрастен българин и младо туркинче довежда до известните русенски кръвопролития. Първоначално Прогресивнолибералната партия обвинява администрацията в бездействие, с което последната е допуснала ескалация на напрежението. По-късно цанковистите нападат вътрешния министър Такев и искат оставката му за неговата инструкция за потушаване на вълненията, като я определят като „изрична до престъпление неосторожна заповед“²⁸¹. Прогресистите осъждат честите командировки на министри и висши чиновници из страната и обвиняват управляващите, че по този начин целят усвояване на дневни и командировъчни²⁸².

Както вече бе отбелязано, Прогресивнолибералната партия има претенцията да знае рецептата за разрешаването на българските външнополитически въпроси. По тази причина, критикувайки своите политически противници, прогресистите проявяват особен пиетет по отношение на техните концепции и политики по българския национален въпрос. В този смисъл обявяването на Българската независимост на 22 септември 1908 г. и свързаните с този акт действия на кабинета „Малинов“ представляват благодатна почва за критики от страна на прогресивнолибералите.

Известията за избухването на Младотурската революция в Османската империя през юли 1908 г. са коментирани двузначно от лидерите на Прогресивнолибералната партия. Не пропускайки да отбележат, че Турция в този момент е на кръстопът, цанковистите като цяло приветстват стремежа на младотурците да модернизират империята. Вестник „България“ отбягва да коментира алтернативата, при която революцията няма да постигне успех, както и националистическите повей в младотурската идеология, и чертае добри перспективи пред османското общество, по-конкретно – пред българската част от него. Най-важното за прогресистите е, че въвеждането на конституционно управление ще гарантира личните права и свободи на отоманските поданици, а оттам – ще доведе до постепенното затихване на националните борби, до замирането на македонския въпрос, като „мястото на Мюрцшег и Ревал ще заеме парламентът в Цариград“²⁸³. В този смисъл хората около д-р

ян. 1911; *Понов, Ж.* Народнилобералната стамболовистка партия..., с. 40.

²⁸⁰ България, XII, № 62, 3 март 1910; № 64, 6 март 1910.

²⁸¹ Пак там, XI, № 112, 25 юли 1909.

²⁸² Пак там, X, № 91, 15 юли 1908.

²⁸³ Парадоксът е, че управленията на Прогресивнолибералната партия в началото на XX в. приключват неизменно с външнополитически провали.

Стоян Данев критикуват правителството на Александър Малинов за неговото „резервирано“ отношение към събитията в южната съседка. Тази „резервираност“ е отдадена на неориентираността на управляващите и липсата на ясна линия във външната политика, причинени от слабостта на Демократическата партия, неопитността на лидерите ѝ и пр. Дипломацията на кабинета е обявена за некадърна, шантава и т.н. Всъщност подобни обвинения крайните русофили хвърлят кажи-речи върху всяко правителство, което не излиза от техните среди²⁸⁴. Цанковистите декларираат, че при новите условия кабинетът „Малинов“ става вече ненужен, защото е бил сформиран при коренно различни външнополитически условия. За прогресивнолибералите демократите са повикани на власт само заради контактите си с македонстващите дейци, но вече те са излишни, защото македонският въпрос паднал от само себе си²⁸⁵.

Като отговорна формация Прогресивнолибералната партия дава и своите възгледи за бъдещите българо-турски отношения. За нея „подозренията трябва да отстъпят място на доверието“. Нужно е правителството да работи за увеличаване броя на българските учители в Турско, укрепване и обновяване на Екзархията, изграждане клон на БНБ в Солун с филиали в другите градове, създаване на клонове на български застрахователни, търговски и културни дружества в империята²⁸⁶.

На 30 август 1908 г. Високата порта демонстративно отказва да покани българския дипломатически агент в Цариград Иван Ст. Гешов на тържеството по случай рождения ден на султана с мотива, че България не представлява суверенна държава, а е част от Османската империя. В отговор Княжеството отзовава своя представител от турската столица. За прогресистите инцидентът „Гешов“ представлява пряка последица от резервираната, дори неприятелска политика на българското правителство към Турция. Той илюстрирал „крайната неспособност на правителството да се ориентира в събитията и да определи линията на своето поведение“. Същевременно партийният орган отбелязва, че, „макар вярно турското становище във формално отношение, фактически то не отговаря на реалните факти“ и предупреждава, че въпросният скандал показва стремежа на Турция да трансформира българския васалитет от формален във фактически. Хипотетично се коментира възможността България да обяви своята независимост и да „заличи завинаги въпроса за васалността в отношенията си към Турция“, което „за България не би било особено трудно“, но въпросът на този етап не се анализира повече²⁸⁷.

²⁸⁴ България, X, № 105, 19 авг. 1908.

²⁸⁵ Пак там, № 98, 31 юли 1908.

²⁸⁶ Пак там, № 111, 2 септ. 1908; № 113, 9 септ. 1908.

²⁸⁷ В началото на септември служителите на Източните железници предприемат стачни действия. По молба на железниците те са заменени от български работници. След края на стачката обаче българското правителство отказва да върне железниците на концесионера и по този начин фактически ги окупира.

Противоречиво е становището на ПЛП по железопътния въпрос²⁸⁸. От една страна, прогресистите одобряват заемането на Източните железници. „Ний не можем освен да одобрим поначало тая постъпка, която от гледище на държавното право се оправдава напълно“ – декларират те. Критиките са насочени към момента на действие. Според цанковистите проблемът е трябвало да се реши чрез преговори, за да не се провокира Австро-Унгария. За тях по-добър вариант е и дострояването на Паралелната линия, която щяла да понижи цената на Хиршовата железница²⁸⁹. Едва в навечерието на 22 септември вестник „България“ повишава тона, обявявайки, че заемането на Източните железници поражда недоволство от страна на Великите сили, което ликвидира техните симпатии към България след скандала „Гешов“. По-важното в случая е, че, обявявайки железопътната афера за излишна, за пръв път прогресистите поставят въпроса за българската независимост: „Железничарският въпрос засенчи големия въпрос за съгласуване на юридическите с фактическите ни отношения с Турция [...] Правителството остави на страна въпросите, които трябва да се появят като последствие от инцидента с дипломатическия ни агент“²⁹⁰.

Обявяването на Българската независимост е посрещнато с одобрение от целокупния български народ. Това предопределя и позицията на лидерите на Прогресивнолибералната партия, които ясно разбират необходимостта политиката на партията да се движи в руслото на очакванията и стремленията на българското общество, а и на държавния глава. Д-р Данев и най-близките му съмишленици изпращат поздравителни телеграми до Фердинанд²⁹¹, а прогресистите в Пловдив започват да издават по случая местен вестник „Българско царство“, където събитието от 22 септември е оценено като резултат от „предвидливостта и инициативата на Негово величество“. На новия цар са приписани качества на „дипломатическа вещина, с каквато малцина държавни глави могат да се гордеят“²⁹². Партийният орган публикува Манифеста на цар Фердинанд, а в коментара си отбелязва, че събитието е „исторически акт [...] пред който трябва да замлъкнат нашите разногласия“. Търновският акт е обявен за дело на монарха, към когото суперлативите не са спестени. „България“ отбелязва: „Държавният глава схвана прозорливо съдбоносния, но бързолетящ момент и го използва ловко за отечествените интереси“. На породилата се в обществото дискусия „Беше ли му времето“ цанковистите отговарят утвърдително. За тях „вчера“ е щяло да бъде рано, защото при стария деспотичен режим в Турция подобна стъпка би застрашила положението на българите в Македония, а „утре“ е щяло да бъде късно – „консолидирана и омиротворена Турция би противопоставила

²⁸⁸ България, X, № 114, 11 септ. 1908; № 115, 13 септ. 1908.

²⁸⁹ Пак там, № 118, 20 септ. 1908.

²⁹⁰ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 16, л. 71.

²⁹¹ Българско царство (Пловдив), I, № 1, 24 окт. 1908. Вестникът е списван от верните на Данев пловдивски прогресисти – групата около Нестор К. Абаджиев и Георги Джевизов.

²⁹² България, X, № 119, 23 септ. 1908.

по-решителни сили на легитимните стремления на България²⁹³. Тук трябва да се спомене обаче, че позицията на ПЛП по проблема с „навременността“ в следващите седмици се изменя неколкократно, предвид промяната в конюнктурата.

В първите дни след 22 септември бие на очи фактът, че, изказвайки суперлативи към българския цар, партийният орган умишлено не отбелязва ролята на правителството в епохалното събитие. Така прогресистите се стремят да обявят кабинета за непричастен към Търновския акт. Тази линия на поведение придобива по-ясни очертания в близкото бъдеще.

Ако обаче се оставят настрана партийният орган и изявленията на лидерите и се разкрият интимните мисли на редовите цанковисти, картината придобива много по-различен вид. Така например в интервю за „Русское слово“ през ноември 1908 г. бившият шеф на Прогресивнолибералната партия – престарелият Драган Цанков, осъжда категорично Търновския акт²⁹⁴. Силно негативни са и оценките в част от местната преса на ПЛП. Шуменският лист „Обществен глас“ открито заявява, че „правителството по желанието на княза избра друг път – тоя на авантюрите“. Две години по-късно кюстендилският „Прогрес“ декларира, че зад обявяването на Независимостта „се криеха най-шантажни цели“, а именно – стремежът на Фердинанд да вземе царска корона. Българската държава била обявена за независима още по силата на Търновската конституция, като суверенитетът ѝ бил признат от Силите с нейното допускане до международните форуми и конференции²⁹⁵. Това поведение на регионалния печат показва, че, освободени от изискването да се съобразяват и следват „висшата политика“, мнозина прогресивнолиберали не изоставят своите антидинастически настроения²⁹⁶.

На историческата наука е известно, че действията на софийския дворец през септември 1908 г. са координирани с тези на австро-унгарския император. Това поражда съответно недоволство в средите на руската дипломация. България е обвинена, че се е превърнала в „сляпо оръдие“ на Дунавската монархия. По този проблем Прогресивнолибералната партия трябва да избира между отговорната гражданска позиция и традиционното за нея безрезервно русофилство. И тук оценките на цанковистите варират значително. Официалната позиция на

²⁹³ Интервюто е цитирано по спомените на Недялка Людсканова – дъщеря на Драган Цанков и съпруга на Александър Людсканов. – ЦДА, ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 259.

²⁹⁴ *Обществен глас* (Шумен), II, № 41, 25 септ. 1908; *Прогрес* (Кюстендил), I, № 5, 27 февр. 1910.

²⁹⁵ Това твърдение не бива обаче да се абсолютизира. Много често реакциите на местната преса са резултат от специфичната обстановка в съответния регион. Така например видинският „Скорпион“ критикува радикалите, че при налична опасност от въоръжен конфликт с Турция, те провеждат агитационни обиколки в Южна България. – *Скорпион* (Видин), I, № 15, 21 ян. 1909. Тази критика е резонна, предвид това, че във Видинско хората на Найчо Цанов представляват най-силната партийна група.

²⁹⁶ България, X, № 121, 27 септ. 1908. Позицията на ПЛП към Босненската криза е силно негативна. По-късно прогресистите обвиняват правителството, че води антисръбска политика. България, XI, № 60, 7 март 1909.

партията, изразена чрез партийния орган, декларира, че между Българската независимост и Босненската криза няма връзка. За „България“ „двете се развива паралелно, но независимо една от друга“. Австро-Унгария е пристъпила към анексията поради засилването на английското влияние в Цариград, което измествало австро-унгарското. А България е обявила своята независимост заради увереността, че „македонският въпрос вече е слязъл от сцената“. Прогресистите осъждат действията на Виена и изказват съчувствия на сръбския народ, но отбелязват, че австрийската постъпка е била предрешена²⁹⁷. Това не пречи на вестник „България“ да обвинява правителството, че с действията си не отхвърля, а дори засилва съмненията към България в съучастие с Австро-Унгария²⁹⁸.

В местния печат по въпроса за връзката между Босненската криза и Търновския акт отново наблюдаваме значителни различия с официалната партийна линия. „Обществен глас“ е уверен, че „сила и вдъхновение за своето крайно решение държавният глава е черпил от столицата на Хабсбургите“. Като го сравнява с бившия сръбски крал Милан, „Прогрес“ обвинява Фердинанд в служба на австрийските интереси на Балканите²⁹⁹. Към съмненията в българо-австрийска кооперация през есента на 1908 г. известният прогресивнолиберал Велчо Т. Велчев в своя ежедневник „Ден“ реагира соломоновски, като отбелязва: „Това знае само оня, който държи върховното кормило“, а Цанков в споменатото вече интервю заявява: „От фиктивната зависимост на Турция, ние изпаднахме в желязната зависимост от Австрия“³⁰⁰.

За хората около Стоян Данев въпросът с признаването на Българската независимост може най-безболезнено да се реши от международна конференция. Това отразява традиционния им възглед за интернационализиране на балканските проблеми като начин за тяхното решаване. Те категорично осъждат войнственото поведение на българските министри към Високата порта. Популярната фраза „независимостта се изкупува с кръв“ е определена като „хлапашка аларма“ и „лекомислена екзалтация“. Прогресивнолибералите декларираат, че България не е готова да воюва сама, а Великите сили желаят запазване на мира. За тях една война срещу Турция, предвид съотношението в числеността на двете армии, би се превърнала в „авантюра с най-фатални последици“³⁰¹.

Не закъсняват и сравненията с „дрънкането на оръжията“ на стамболовисткия кабинет около Илинденско-Преображенското въстание. Прогресивнолибералната партия категорично осъжда мобилизацията на VIII Тунджанска пехотна дивизия през януари 1909 г., обвинявайки правителството, че

²⁹⁷ Пак там, № 16, 6 ноем. 1908.

²⁹⁸ „Обществен глас“ (Шумен), II, № 41, 25 септ. 1908; „Прогрес“ (Кюстендил), I, № 3, 13 февр. 1910.

²⁹⁹ ЦДА, ф. 249 к., оп. 1, а.е. 11, л. 668–671; ЦДА, ф. 134 к., оп. 3, а.е. 2, л. 259.

³⁰⁰ „България“, XI, № 2, 4 окт. 1908.

³⁰¹ Пак там, XII, № 39, 13 ян. 1909.

„подражава комичния пример на предшествениците си“ и обявява, че исканията на османското правителство за ректификация не са нещо повече от „ловка маневра“, а отговорът от българска страна „издавал безсилие“³⁰².

През октомври 1908 г., когато става ясно, че дипломатическото признаване на Независимостта няма да се уреди толкова бързо, се засилват атаките към правителството. ПЛП се присъединява към опозиционния хор. Заемането на Източните железници вече е обявено като абсолютно ненужна безсмислена постъпка. Този проблем би могъл да се реши много по-безболезнено след 22 септември. Нещо повече, с железопътния въпрос кабинетът показал, че е абсолютно непричастен към и дори неосведомен за обявяването на Независимостта. По този повод премиерът Малинов нееднократно е квалифициран като „манекен“, а правителството – като „фигурант в управлението“³⁰³.

На дневен ред отново е поставен въпросът с „навременността“. И тук прогресистите проявяват очевидна непоследователност. В началото на октомври вестник „България“ заявява, че прокламирането на Независимостта е закъсняло – трябвало е да стане в края на август или началото на септември³⁰⁴. Само след няколко седмици – в края на месеца – д-р Данев в своя реч в Народното събрание декларира, че събитието е „право дело [...] естествен резултат“, но го определя като подранило. Правителството, според партийния лидер, е трябвало да изчака Австро-Унгария първа да наруши Берлинския договор, за да разсее съмненията, че е „чуждо оръдие“. Съответно и партийният орган бързо пренастройва своите струни. Целта, естествено, е дискредитиране на кабинета. Трябва да се признае обаче и друго – в полемика с представители на левите партии прогресивнолибералите заявяват, че не споделят подозренията за външни вмешателства в българската дипломация³⁰⁵.

Още в първите дни след Търновския акт за дипломатическите среди става ясно, че проблемите по неговото признаване ще са предимно от финансово естество. И тук в позициите на ПЛП има известна еволюция. Първоначално цанковистите признават, че въпросът неминуемо ще има и своята финансова страна. По-късно, към края на 1908 г., те заявяват, че България ще бъде принудена скъпо да откупи своята независимост, като причините за това, естествено, се търсят в несполуките на правителството – заради „резервите“ към Младотурската революция, железопътния скандал и пр. В началото на януари 1909 г. „България“ пише, че поради своята неумелост българските дипломати пропуснали възможността да заменят финансовата контрибуция с „политичес-

³⁰² Пак там, XI, № 2, 4 окт. 1908; № 3, 7 окт. 1908; Марица (Пловдив), № 168, 19 окт. 1908.

³⁰³ България, XI, № 3, 7 окт. 1908.

³⁰⁴ Пак там, № 9, 21 окт. 1908; № 11–12, 28 окт. 1908; СД, XIV ОНС, I РС, 3 заседание, 20 окт. 1908, 10–19.

³⁰⁵ България, XI, № 38, 10 ян. 1909.

ко съглашение с Турция“, без да се уточнява обаче как би могло да се постигне такава и при какви условия³⁰⁶.

Като русофилска партия ПЛП не може да не одобри руското финансово посредничество за дипломатическото признаване на Независимостта. Редакторът на „Ден“ пише следните редове: „Със своята великодушна, братска помощ Русия втори път освободи нетърпеливата България“³⁰⁷. Вестник „България“ окачествява предложенията на Петербург като „приятна изненада“ и прави паралел с руската помощ при уреждането на заема от 1902 г., сключен при кабинета на д-р Данев. Подчертават се и добрите за България финансови параметри на тройната сделка. Тук неизбежна е полемиката със стамболовисткия орган „Нов век“, откриващ в руската инициатива „задни мисли“. Прогресистите отричат тази хипотеза, заявявайки, че посредничеството на Русия демонстрира нейната загриженост за мира и спокойствието на Балканите. Най-оптимистичен е пловдивският „Българско царство“, за когото „с този великодушен акт се затвърди руското влияние у нас за всички времена“³⁰⁸.

Като цяло през пролетта на 1909 г. Прогресивнолибералната партия обръща все по-малко внимание на проблемите около признаването на Независимостта. Погледът ѝ се ангажира с вътрешнополитическите въпроси – новият просветен закон, изборителната реформа и пр. Това се обяснява с относително благополучното дипломатическо уреждане на новия статус на българската държава, което не предразполага към опозиционни атаки. Третият партиен конгрес от 16–18 май 1909 г. не взема отношение по въпроса³⁰⁹. Проблемите около обявяването и признаването на Независимостта не намират място и в Календара на ПЛП за 1910 г.³¹⁰ Същите обаче са използвани в предизборната агитация на прогресистите за допълнителните избори за народни представители от април 1909 г. В издадените за тази цел позиви демократите се обвиняват, че „изложиха даже на риск самото ни съществуване като държава с несвоевременното и съвсем неподготвено прогласяване на царството“³¹¹.

Външната политика на кабинета „Малинов“ е засегната и в разискванията на заседанието на Върховния комитет от 26 септември 1910 г. В речта на откриването д-р Данев за пореден път отбелязва, че от знаменателното събитие партията не е правила „дребнава политика“ и потвърждава критиките на Прогресивнолибералната партия към правителството, провеждало „неопределена“ и „колеблива“ политика. Давайки двете алтернативи – „да се хвърли зарът“ или да

³⁰⁶ ЦДА, ф. 249 к., оп. 1, а.е. 11, л. 691.

³⁰⁷ България, XI, № 43, 22 ян. 1909; № 47, 31 ян. 1909; Българско царство (Пловдив), № 11, 18 ян. 1909.

³⁰⁸ България, XI, № 84, 21 май 1909.

³⁰⁹ Календар на Прогресивно-либералната партия за 1910 г. С., 1910.

³¹⁰ НБКМ – БИА, ф. 12, а.е. 30, л. 98; ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 306, л. 4.

³¹¹ Речта на Данев вж. в: ЦДА, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 310, л. 29–47; също и в: България, XII, № 143–144, 30 окт. 1910.

се работи за добросъседски отношения – партийният шеф обвинява кабинета, че не е избрал нито една от двете. Според Стоян Данев сондажите с Великите сили „влошили отношенията с Турция, без да донесат полза“. На пръв поглед тази позиция не може да бъде оценена освен като противоречие с дотогавашната позиция на лидера и на партията като цяло по въпроса. Най-вероятно обаче иде реч за неточен изказ от страна на Данев. Би трябвало да се приеме, че партийният шеф осъжда конкретните действия на правителството, а не необходимостта от търсене на международна санкция на проблема по принцип³¹².

Манифестът на Фердинанд поставя въпроса за свикване на Велико народно събрание, което да измени съответните текстове в Търновската конституция и да санкционира по този начин промяната на владетелския ранг. Необходимостта от избори за такова „сега или след дипломатическото признание“ шефът на прогресивнолибералите д-р Данев обосновава в парламента още през октомври 1908 г.³¹³ Като цяло обаче цанковистите не са особено настоятелни в това искане. Причината за това се крие както в разбирането, че дипломатическото уреждане на въпроса е много по-належащо от конституционно-правното, така и в ясното съзнание, че, предвид организационните проблеми и отлива на симпатизанти, ПЛП няма особено големи шансове в едни предстоящи избори. Прогресистите променят своето поведение през втората половина на 1909 г. През есента партийният орган в серия материали критикува правителството в умишлено протакане на въпроса и в нежелание да се свика скоро ВНС поради страх от изборен провал. Вестник „България“ обявява това за противоконституционно, макар и само по форма, но създаващо „опасен прецедент“. Необходимостта от срочно свикване на ВНС прогресивнолибералите аргументират и с факта, че с Независимостта окончателно се урегулира въпросът със Съединението³¹⁴. Засилената активност на Прогресивнолибералната партия в този период може да се обясни по няколко начина. Още през пролетта на 1909 г. се виждат първите позитивни резултати от затягането на партийната дисциплина. По-голямо значение обаче играят започналите през есента с.г. сондажи между прогресистите, народняците и Двореца за сформирание на коалиционен кабинет³¹⁵.

Манифестът от Търново прокламира Българската независимост, но идига и ранга на държавния глава. Много скоро след 22 септември започват дискусии около новата, царска титла на Фердинанд. Този въпрос се експлоатира най-вече от левите партии, но дори и само поради този факт и останалите са принудени да посочват своята позиция. И тук официалното становище на ПЛП се разминава с тези на мнозина партизани по места. Органът

³¹² България, XI, № 9, 21 окт. 1908; СД, XIV ОНС, I РС, 3 заседание, 20 окт. 1908, 10–19.

³¹³ България, XII, № 4, 8 окт. 1909; № 7, 15 окт. 1909.

³¹⁴ ЦДА, ф. 249 к., оп. 1, а.е. 33.

³¹⁵ България, XIII, № 30, 1 февр. 1911.

на прогресистите първоначално не се включва в този дебат, но, назовавайки българския монарх навсякъде с новата му титла, показва, че е съпричастен с промяната. По-късно, когато в навечерието на изборите за V Велико народно събрание (ВНС) споровете се разгорещават, „България“ декларира, че те са излишни³¹⁶. По въпроса прогресистите отцепници около вестник „Марица“ заемат по-особено мнение. Правейки предварителната уговорка „станалото – станало“, групата на пловдивския адвокат Кузман Толев заявява, че на дипломатическия ранг на българската държава най-подходящ би бил титулът крал/кралство. За пловдивчани царската титла не носи „никаква реална полза“, а може да доведе до укрепване на „личния режим“. Кюстендилските цанковисти са още по-крайни. Техният „Прогрес“ навсякъде титулува държавния глава със старата княжеска титла, като обявява: „България – Царство. Това е една куха фраза“³¹⁷.

Прогресивнолибералната партия не изготвя свой проект за изменения на Търновската конституция. Наистина в своята брошура, озаглавена „Материал за напоминяване на конституционните постановления в случай на изменения или преглеждане на Българската конституция, приета на 15 май 1893 г.“, Драган Цанков предлага няколко съществени промени в основния закон, но идеите му не отразяват партийните виждания, а неговите лични схващания за устройството на държавата³¹⁸. Нещо повече, опитите на бившия лидер да теоретизира върху конституционно-правната материя и стремежът му да наложи своите възгледи на партията срещат недоволството на д-р Данев, както и на мнозина от цанковистите³¹⁹.

³¹⁶ Марица (Пловдив), IV, № 167, 5 окт. 1908; Прогрес (Кюстендил), I, № 5, 27 февр. 1910.

³¹⁷ Цанков, Др. Материал за напоминяване на конституционните постановления в случай на изменения или преглеждане на Българската конституция, приета на 15 май 1893 г. С., 1909. Проектът на Др. Цанков не издържа каквато и да е конституционно-правна критика. Маститият старец изхожда от своите разбираня за народния суверенитет, за „представителското управление“ и баланса между Короната и Народното събрание и предлага няколко промени в Конституцията, повечето от които – нереализиреми. Такова е предложението държавният глава да се избира от ВНС. Известен резон има идеята монархът да се лиши от прерогатива на глава на изпълнителната власт. Красноречиво свидетелство за качеството на целия проект е концепцията за характера на „правителството“ като съвкупност от три фактора – държавен глава, ОНС и ВНС.

³¹⁸ В писмо до Ст. Данев Т. Шипков заявява по повод експериментите на Др. Цанков: „Ако той (Цанков – б. м., Св. Ж.) иска на старчески години да турга гем на княза... време е ний да искаме да турим гем на неговите републиканско-анархистически брътвения“. – НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 1756, л. 41–42.

³¹⁹ СД, XIV ОНС, III РС, 75 заседание, 4 февр. 1911, с. 2794; България, XIII, № 30, 1 февр. 1911; № 32, 5 февр. 1911; Българско царство (Пловдив), III, № 185, 7 ноем. 1910; Прогресист (Враца), I, № 14, 5 февр. 1911.

Правителството на Александър Малинов внася проектозакона за изменение на Конституцията на 28 януари 1911 г. В него, освен формалната замяна на понятията „княз“/„княжески“ с „цар“/„царски“, най-значимо изменение се предвижда на чл. 17. Новата редакция позволява на княза да сключва международни договори, без да уведоми и изиска съгласието на парламента. Около изменението на въпросния член започва острастена дискусия, в която левите партии и земеделците яростно атакуват промяната като засилваща „личния режим“. Всъщност изменението по никакъв начин не променя баланса в отношенията между Короната и народното представителство, а по-скоро легитимира една практика – сключването на тайни договори. Прогресивнолибералната партия подкрепя изменението на чл. 17, а д-р Данев заявява в камарата, че нуждата от такова се „налага от живота“.

Прогресивнолибералната партия като цяло подкрепя проекта на правителството за изменения на основния закон. Мотивът е, че те не променят демократичния характер на Търновската конституция. По отношение на идеята за учредяване на министерство на общественото здраве и труда Ст. Данев принципно го подкрепя, но с уточнението, че смята за най-уместно броят на министерствата да не е фиксиран в конституционния текст, а да се определя от ОНС. Едно разумно предложение, което обаче така и не се материализира в рамките на Търновската конституция. Относно дискусията около намаляването на мандата на ОНС и удължаване на парламентарните сесии д-р Данев предлага половината от състава на ОНС да се подменя през две години – механизъм, използван при избирането на членовете на американския Сенат³²⁰.

Измененията в Търновската конституция могат да станат факт едва след гласуването им от Велико народно събрание. Към началото на 1911 г. правителството на демократите вече е изчерпало в значителна степен своя кредит на доверие в обществото и в очите на монарха. Предвид засилването на БЗНС и дискредитирането на кабинета около Русенските събития, реална става опасността управляващите да не успеят да спечелят мнозинство при изборите за ВНС и по този начин да се постави под въпрос приемането промените в основния закон. По тази причина цар Фердинанд проектира свалянето на демократите от власт и образуването на един коалиционен кабинет, който би гарантирал прокарването на измененията. Дворецът се спира на комбинация между Народната и Прогресивнолибералната партия, за да използва стабилното влияние на народняците в обществото, а и русофилската ориентация на двете партии с оглед преследването на националните задачи. В тази връзка е необходимо да се проследят отношенията между двете формации при управлението на ДП.

Опитите за трайно обединение между Народната и Прогресивнолибералната партия в периода 1903–1907 г. търпят неуспех. Това обаче не охлажда амбициите на групировките в двете формации, желаещи сливането им. Най-го-

³²⁰ ЦДА, ф. 249 к., оп. 1, а.е. 33, л. 1–4.

реш негов привърженик продължава да е редакцията на вестник „Ден“. През октомври 1909 г. Велчо Т. Велчев лансира идеята за споразумение между НП и ПЛП „върху една програма за управление с ангажменти от двете партии никоя да не приеме сама властта без другата“. Прогресивнолибералите показват склонност да подкрепят подобна комбинация, но народняците изискват за реализирането ѝ предварителното сливане на двете партии. Подобно сливане обаче не се желае от цанковистите, тъй като те осъзнават опасността да бъдат изместени от лидерските позиции в една обединена партия от народняците, които разполагат с по-голям финансов, организационен, а и човешки ресурс. Важният резултат от тези сондажи е декларацията на д-р Данев, че при евентуално получаване на мандат за управление ПЛП няма да съставя хомогенен кабинет, а ще търси коалиция с НП, както и с „по-добрите елементи от демократите“³²¹. Цар Фердинанд също намеква, че следващото правителство ще бъде излъчено от средата на русофилите. Така още от края на 1909 г. прогресивнолибералите получават сигнали, че ще бъдат поканени на власт³²².

Трябва да се отбележи, че, макар и останал зад борда на властта през 1908 г., Ст. Данев запазва и дори развива отношенията си с Двореца. През юни 1909 г. лидерът на ПЛП използва поредната си екскурзия в странство, за да сондира неофициално по поръка на Фердинанд позициите на Австро-Унгария и Сърбия по събитията в Османската империя³²³. Същата цел има визитата му в Цариград, Солун и Битоля през декември 1909 – януари 1910 г. Официално пребиваващ като екскурзиант със семейството си, Данев се среща с министрите от младотурския кабинет Таалат бей и Джавид бей, както и с българите – депутати в Отоманския парламент³²⁴.

През пролетта на 1910 г. идеята за сливане на НП и ПЛП е подета от кръжока около Григор Начович. Лидерите на ПЛП обаче отново категорично отхвърлят подобна възможност и декларират желанието си сътрудничеството между двете организации да се ограничи до коалиционен формат³²⁵.

В отношенията между народняци и прогресивнолиберали не липсват подводни камъни. Вестник „България“ критикува НП, че спекулира с проблема за „личния режим“³²⁶. В резултат между двата партийни органа започва полемика, съпътствана с вадене на „кирливите ризи“ от времето на управлението на К. Стоилов, политиката на прогресистите по националния въпрос, членството на Ал. Радев и Ал. Людсканов във ВМОК и, разбира се, Фирмилиановия въп-

³²¹ НБКМ – БИА, ф. 15, а.е. 942, л. 76–78; а.е. 2927, л. 3–4.

³²² ЦДА, ф. 3 к., оп. 8, а.е. 1217, л. 4.

³²³ НА – БАН, ф. 41 к, а.е. 81 л. 6–7; *Данев, Ст.* Мемоари, 116–119.

³²⁴ НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 5, а.е. 4265, л. 1–2; 26–27; а.е. 4280, л. 4; а.е. 4320, л. 5–6.

³²⁵ Партийният орган на ПЛП иронично подмята, че за народняците личният режим е „любима тема, с която лягат и стават“. – България, XII, № 78, 10 апр. 1910; Мир, № 2967, 9 апр. 1910.

³²⁶ Мир, № 2991, 14 май 1910.

рос. Взели си поука от провала на Патриотичния блок през 1907 г., народняците подозират ПЛП в съвместни задкулисни действия с демократите³²⁷.

В края на 1910 г. народняци и прогресивнолиберали получават ясен сигнал от Двореца, че предстои повикването им на власт. На 3 ноември, след неколкогодишен мраз в отношенията между Фердинанд и Иван Ев. Гешов, лидерът на НП е поканен на аудиенция в Двореца³²⁸. В самото начало на 1911 г. Страшимир Добрович се среща с д-р Данев и приканва НП и ПЛП да участват активно в предстоящите селскообщински избори, намеквайки, че на двете партии скоро ще им бъде поверено управлението на страната. Самият Фердинанд заявява на своя частен секретар, че е крайно желателно изборите да се спечелят от „коализираната опозиция“³²⁹.

При това положение ПЛП придава важно значение на селскообщинските избори. На 16 януари ЦБ излиза с окръжно, с което призовава местните структури към активна предизборна работа и дори определя норма за спечелване на съвети за всяка околия³³⁰. Народняци и прогресисти се впускат в нетипична за подобен вот активна агитация³³¹.

Селските избори от 20 февруари са спечелени от ДП, но с неубедителния за една управляваща формация резултат от 42,1%. НП получава 21,6% от бюлетините, а ПЛП се нарежда на четвърто място (след БЗНС) с 9,7%³³². „България“ декларира, че управляващите са загубили изборите и по тази причина трябва да паднат от власт³³³. По въпроса за бъдещия състав на Министерския съвет цанковисткият орган многозначително отговаря, че „изборите (за ВНС – б. м., Св. Ж.) трябва да се проведат от едно партийно министерство, излязло от редовете на една партия, или в краен случай от едно коалиционно“³³⁴. Не закъсняват и верноподаническите декларации на прогресистите към Двореца. По случай 50-годишния юбилей на царя вестник „България“ обявява, че при управлението на Фердинанд България „завърши своята консолидация“. Безспорните успехи на страната от този период цанковистите отдават на „добротелите на народа, но и [...] на държавния глава“. Партийният празник 19-и февруари е честван изключително тържествено в „Славянска беседа“ и е съпътстван с множество тостове в чест на монарха³³⁵.

³²⁷ *Николова, В.* Между консерватизма и либерализма..., с. 207.

³²⁸ ЦДА, ф. 3 к., оп. 8, а.е. 1831, л. 14; 17–18.

³²⁹ Пак там, ф. 134 к., оп. 1, а.е. 311, л. 1; България, XIII, № 33, 8 февр. 1911.

³³⁰ В писмо до В. Радославов негови съмишленици съобщават, че „прогресисти и народняци като бесни са се разтичали от село на село да вербуват партизани“. – ЦДА, ф. 313 к., а.е. 649, л. 1–2.

³³¹ *Николова, В.* Между консерватизма и либерализма..., 210–211.

³³² България, XIII, № 39, 24 февр. 1911; № 40, 26 февр. 1911.

³³³ Пак там, № 42, 3 март 1911.

³³⁴ Пак там, XII, № 143–144, 30 септ. 1910; XIII, № 36, 15 февр. 1911; № 38, 22 февр. 1911.

³³⁵ НБКМ – БИА ф. 14, а.е. 4012, л. 126–131.

На 9 март 1911 г. премиерът Александър Малинов подава оставката на демократическия кабинет. На следния ден д-р Данев е поканен на аудиенция в Двореца и получава мандат за формиране на коалиционно народняшко-прогресистко правителство³³⁶. При стартиралите двустранни преговори шефът на ПЛП предлага на народняците четири министерства, като настоява обаче цанковистите да запазят ресорите на вътрешното и външното ведомство. Народната партия отказва комбинация с подобни измерения. Народняците имат самочувствието на по-многочислена и влиятелна формация и поставят условие кабинетът да бъде оглавен от техния партиен шеф. Ст. Данев е принуден да върне мандата, а със задачата да формира правителство е наговорен Ив. Ев. Гешов. Преговорите между двете формации стартират наново и приключват успешно на 16 март след взаимни отстъпки³³⁷. Прогресивнолибералите се примиряват с факта, че кабинетът няма да бъде оглавен от техния партиен лидер, докато народняците изоставят искането си за предварително сливане на двете партии и отстъпват на прогресистите Министерството на вътрешните дела. В новото правителство премиерът Ив. Ев. Гешов поема външното ведомство. Народната партия е представена още от Теодор Теодоров (финанси) и Стефан С. Бобчев (народно просвещение). За свои министри Прогресивнолибералната партия излъчва Ал. Людсканов (вътрешни дела), Петър Абрашев (правосъдие), Димитър Христов (търговия и земеделие) и Антон Франгя (обществени сгради, пътища и съобщения). По предварително споразумение се предвижда лидерът на ПЛП д-р Данев да бъде избран за председател на V Велико народно събрание. Така след близо 8 години опозиция Прогресивнолибералната партия отново навлиза по коридорите на властта.

* * *

През май 1903 г. Прогресивнолибералната партия навлиза в един дълъг период на опозиция, продължил близо осем години. Изненадани от загубата на властта, в първите седмици цанковистите търсят причините за случилото се. От лятото на 1903 г. обаче те заемат ясно изразена антиправителствена позиция. Опитът да ПЛП да спре суспендирането на членове от закона за чиновниците не успява. Разместванията в администрацията и разтурянето на общини дават сериозни предимства на управляващите народнолиберали в предстоящите избори за XIII ОНС.

Осъзнавайки неизгодната позиция, в която са поставени, прогресистите търсят компромис с останалите сродни русофилски формации. Обявено е формирането на Съединена опозиция, в чиито редове влизат НП, ПЛП, ДП, а на

³³⁶ *Абрашев, П.* Дневник. С., 1995, 9–10. Посредник при преговорите между народняци и прогресисти е д-р Ал. Радев, който е в близки отношения с Т. Теодоров.

³³⁷ ЦДА, ф. 3 к., оп. 8, а.е. 1926, л. 3–9; НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 5, а.е. 4012, л. 126–132; *Ангелова, Р.* Развитие и дейност..., 195–196; *Николова, В.* Между консерватизма и либерализма..., 211–212.

места – и „младите демократи“. Прокламираната опозиционна формация обаче не се реализира навсякъде в страната. Разцепленията сред опозицията, както и административният натиск и традиционните стамболовистки шайки осигуряват успеха на управляващата Народнолиберална партия. В парламентарните избори от октомври 1903 г. ПЛП успява да спечели шест депутатски места.

Отстраняването от управлението се отразява силно негативно на ПЛП. Редица кадри напускат партийните редици и се ориентират към управляващите. Организационният живот практически замира. Партийният орган започва да изпитва сериозен недостиг на средства, в резултат на което излизането му спира на няколко пъти. Финансови затруднения чувства и самият партиен лидер Ст. Данев, което го принуждава да обмисля евентуално оттегляне от политиката.

Известно оживление в партийните редици настъпва в края на 1904 г. През декември в столицата се събира на заседание Върховният комитет на партията. Обновен е съставът на Централното бюро. Започва бавната и постепенна реанимация на провинциалните партийни структури. От края на 1905 г. лидерите на ПЛП предприемат коледни обиколки на страната, които в следващите години ще се превърнат в традиция. През 1905–1906 г. се съживява и местният партиен печат.

Излизането от партийната летаргия означава и възобновяване на старите вътрешнопартийни конфликти, както и поява на нови. При противопоставянето в провинциалните структури се забелязват деления на възрастов принцип, комбинирани с прояви на местен патриотизъм и чисто междуличностни неразбирателства.

През април 1907 г. се провежда II партиен конгрес на ПЛП. Той потвърждава състава на ЦБ, но избира нов Върховен комитет. Форумът не променя програмата и устава на партията и има характер по-скоро на партиен събор, целящ демонстрацията на популярност и многочисленост.

Прогресивнолибералната партия държи агресивно опозиционно поведение към управляващите стамболовисти. Почти всяко дело на правителството е подложено на унищожителна критика, а онези правителствени мероприятия, за които не могат да се намерят негативи, са подминавани с мълчание от цанковистката преса. Прогресивнолибералите яростно атакуват отмяната на Парламентарния правилник, приет от XI ОНС. Ограничаването на изказванията в пленарната зала води до едномесечен бойкот от страна на опозиционните депутати, в т.ч. и на прогресистките. Критикувани са законът за амнистията, Тълкувателният закон, законът за защита на особата, както и репресивните законодателни мерки от 1907 г.

Цанковистите не подминават и финансовата политика на „втория стамболовистки режим“. Критикувани са двата заема, сключени през 1904 и 1907 г., увеличаването на бюджетните разходи, ръста на военния бюджет. Константни са обвиненията в корупция и финансови злоупотреби и разхищения. Прогресистките стрели засягат и дейността на просветния министър проф. Шишма-

нов, който е обвинен, че толерира разпуснатостта в училищата и не взема мерки срещу ширещата се в школата социалистическа пропаганда. При Университетската криза ПЛП осъжда крутите мерки на управляващите и подкрепя каузата на уволнените професори.

Особено критична е Прогресивнолибералната партия по отношение на външната политика на стамболовистите. Българската дипломация е обявена за безсистемна и „фокусническа“. Силно са критикувани опитите за постигане на пряко българо-турско споразумение. Цанковистите продължават да настояват на своите виждания за необходимостта от интернационализиране на македонския въпрос и пълното облягане на Русия за неговото разрешаване. ПЛП осъжда революционните методи на борба – както самото Илинденско-Преображенско въстание, така и четническата тактика.

В периода 1903–1907 г. лидерите на ПЛП участват активно в дебата за сплотяването между различните политически формации. През 1904 г. Др. Цанков се опитва да учреди опозиционно Дружество на конституционалистите. Идеята за партийните обединения циркулира и през следващите години, но се материализира едва в началото на 1907 г. около Университетската криза. ПЛП, ДП, НП, РДП и БРСДП (ш.с.) обявяват сформиранието на Патриотичен блок, чиято цел е свалянето на стамболовисткия режим, политическа нормализация и възстановяване на гражданските права и свободи. Убийството на премиера Димитър Петков, репресиите на правителството и партийният егоизъм, стимулиран от сондажите на княз Фердинанд с партийните водачи, попречва на Блока да разгърне дълготрайна активна политическа дейност. Към края на май 1907 г. опозиционното формирование се разпада. Същата съдба има и проектът на Григор Начович за т.нар. Малък блок между НП, ПЛП и ЛП. През цялата 1907 г. Дворецът ухажда цанковистките лидери. Това повишава самочувствието на прогресивнолибералите и стимулира техните апетити за власт.

Политическите събития от края на 1907 и самото начало на 1908 г. оставят ПЛП отново извън коридорите на властта. Цанковистите посрещат правителството на Демократическата партия хладно, но без да стигат до крайности в своите оценки към новия кабинет. Атаките към управляващата партия се засилват след насрочването на дата за изборите за XIV ОНС.

През пролетта на 1908 г. прогресивнолибералите се включват в предизборната надпревара с немалки надежди за успех. Затова плачевният за партията резултат – само две депутатски места – е приет с изненада и разочарование. Централното ръководство незабавно предприема мерки. Заседанието на Върховния комитет от юли 1908 г. взема важни решения, целящи организационното укрепване на партията, подобряването на финансовото ѝ състояние, както и повишаването интензивността и ефективността от партийните агитации и пропаганда. Повечето от решенията са максималистични и не могат да се реализират в своята пълнота. И все пак в следващите месеци се наблюдава

засилена партийна активност – повишават се приходите от събирания членски внос, разпространяват се лични партийни книжки, назначават се щатни партийни агитатори, издават се партийни брошури. Подобрява се качеството на партийния орган, както и на провинциалния цанковистки печат. Организационната дейност се координира от секретаря на ПЛП Димитър Христов, но се наблюдава и контролира от партийния шеф.

През май 1909 г. се провежда III партиен конгрес. Заседанията се водят при закрити врата и по тази причина няма преки сведения за характера на дискусиите. За първи път във висшия партиен форум на ПЛП е въведена норма на представителство. Гласувани са промени в състава на Централното бюро и Върховния комитет.

Стремежът на централното ръководство да централизира и укрепи партийната организация среща несъгласия сред някои провинциални структури и на места катализира фракционните борби. В Пловдив групата около Кузман Толев, елиминирана от ръководството на местната организация, обвинява Ст. Данев в налагане на „личен режим“ в партията. През пролетта на 1909 г. конфронтацията в пловдивската структура довежда до изключване на дисидентите и тяхното групиране в т.нар. Комитет на прогресистите. К. Толев се опитва да използва недоверието между Ал. Людсканов и Ст. Данев, да организира свалянето на партийния лидер и заменянето му с фигурата на Марко Балабанов.

Въпреки вътрешната съпротива, мерките по партийната реорганизация дават своите плодове. През април 1909 г. ПЛП печели нов мандат в допълнителните парламентарни избори.

Като всяка опозиционна формация Прогресивнолибералната партия критикува управлението на демократите. На критици са подложени финансовата и стопанската политика на кабинета „Малинов“. Остри са цанковистките нападки по отношение на просветната и избирателната реформа. Трябва да се отчете обаче, че езикът на цанковистите към управляващите карavelисти е значително по-мек и умерен от онзи на опозицията на предишния стамболовистки режим. През 1908–1910 г. ПЛП се опитва да играе ролята на конструктивна опозиция.

Последното съждение важи преди всичко за вътрешната политика. По отношение на външната прогресистите подлагат правителството на остра, често пъти безоснователна критика. Кабинетът е нападан за своите позиции около обявяването на Независимостта и нейното дипломатическо признаване. Виден е стремежът на цанковистите да омаловажат ролята на правителството за този външнополитически успех на българската държава.

ПЛП се изказва благосклонно по отношение на смяната на титута на българския владетел и на превръщането на Българското княжество в царство. Прогресивнолибералите не подготвят свой проект за изменения на Търновската конституция, а в общи линии подкрепят предложенията на правителството.

Компрометирането на управляващата партия при Русенските събития от февруари 1910 г., засилването на влиянието на БЗНС, както и необходимостта

V ВНС да излъчи стабилно мнозинство, което да гласува промените в основния закон, принуждават цар Фердинанд да търси заместници на демократите. На преден план излиза идеята за коалиционен народняшко-прогресистки кабинет. В периода 1908–1910 г. отношенията между НП и ПЛП са многозначни. Налице са сондажи за обединението на двете сродни като идеология формации. Това не пречи на двете партии да се нападат взаимно на страниците на техните партийни органи.

В края на 1910 г. Фердинанд дава ясен сигнал на прогресивнолиберали и народняци, че идва техният ред. ПЛП и НП засилват своята агитационна дейност чрез печата и живото слово. На 9 март 1911 г. Александър Малинов подава оставката на своето правителство. В продължилите една седмица консултации народняци и прогресисти правят взаимни отстъпки. На 16 март 1911 г. е назначено новото правителство, произлизащо от средата на коалиралите се Народна и Прогресивнолиберална партия. След дълги години на опозиция прогресивнолибералите отново получават достъп до държавната власт.